

Farkas Zoltán

**AZ EMBERI ÉLET SZFÉRÁI
ÉS AZ INTÉZMÉNYES CSOPORTOK**

Társadalomelmélet 6.

Miskolci Egyetem, 2007

TARTALOM

Előszó a hatodik fejezethez

1. A cselekvések rendszere és az életszférák

1.1. A cselekvések egyéni funkcionális rendszere

A) A funkcionális és az egyéni cselekvési rendszer

- a) A funkcionális rendszer fogalmáról
- b) Az egyéni cselekvési rendszer fogalma

B) A tipikus cselekvések funkciói

1.2. Az emberi élet fő szférái

A) Az életszféra fogalma, a fő életszférák meghatározása

- a) Az emberi élet sajátos szférája
- b) A fő életszférák meghatározása
- c) A közösségi és a társadalmi élet szférájának jellemzői

B) A differenciálódáselmélet, a fő életszférák elkülönülése

- a) A funkcionalista differenciálódáselméletről
- b) A fő életszférák elkülönülése

2. Az intézményes csoportok megközelítése

2.1. Az intézményes csoport fogalma és típusai

A) Az együttélés formái és az intézményes csoportok

- a) A közösség és a társadalom értelmezései
- b) Az intézményes csoport fogalma

B) Az intézményes csoportok fő típusai

- a) A tiszta közösség és a kvázi-közösség
- b) A társadalom, a társadalmi egyesülés és társulás
- c) A felemás testiségi intézményes csoportok

2.2. A heterogén intézményes csoportok

A) A heterogén intézményes csoport fogalma és tipizálása

B) A heterogén kényszerű csoport és a heterogén közösség

- a) A heterogén kényszerű csoport
- b) A heterogén közösség

C) A heterogén társadalom

- a) A heterogén társadalom fogalma
- b) A heterogén társadalom kutatása

3. A premodern és a modern társadalom

3.1. A premodern feudális társadalom

- A) A feudális társadalom emberi viszonyai
 - a) A feudális társadalom hűbéri viszonyai
 - b) Az úr és szolga viszony és a földesúri birtok
- B) A feudális társadalom átfogó vonásai
 - a) A rendek a feudális társadalomban
 - b) A feudális társadalom mint kifejeletlen társadalom

3.2. A modern társadalom

- A) A modern társadalom kialakulása
- B) A modern társadalom sajátosságai

Irodalom

Előadásvázlat

Előszó a hatodik fejezethez

Ez a tanulmány egy készülő és – a jelenlegi állapotában, a jelenlegi elképzelés szerint – tizenhét elméleti (és két empirikus) fejezetből álló, általános szociológiaelméleti, illetve társadalomelméleti tárgyú könyv hatodik fejezete. Ez a fejezet az első rész utolsó fejezetét képezi, és tartalmilag szorosan kapcsolódik a korábban már közölt fejezetekhez. Szeretném felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy az egyes fejezetek megértése eleve feltételezi a korábbi fejezetekben tárgyalt fogalmak és összefüggések ismeretét, eltekintve az első fejezettől.

A szóban forgó könyvben az úgynevezett *intézményes szociológia elméletét* (A társadalmi viszonyok. Az intézményes szociológia elmélete. Bíbor Kiadó, 1997) dolgozom ki következetesebben és részletesebben, nagyobb mértékben figyelembe véve, és szándékom szerint egy alapvetően új szemléletmódban egyesítve a szociológiaelméletben kialakult fő szemléletmódokat. Az egyes fejezeteket azzal a tartalommal közlöm, amellyel a könyvbe szánom, ezért található benne más fejezetekre történő hivatkozások. Azonban a hivatkozások a kézirat jelenlegi állapotát tükrözik, és mivel az egyes fejezetek még szerkezetüket tekintve is változhatnak, a hivatkozások részben ideigleneseknek tekinthetők. Különös tekintettel arra, hogy a közlésre kerülő fejezetek még nem lezártak, szívesen fogadom az olvasók észrevételeit és javaslatait.

Felhívom a figyelmet az egyes fejezetekben megtalálható, a hatszintű vázlat utolsó szintjét képező vázlatpontokra, amelyek általában az elmélet legfőbb fogalmait és összefüggéseit emelik ki, de esetenként utalhatnak bizonyos kérdések fő megközelítési módjaira is. A vázlat, amely előadásvázlatnak is tekinthető, külön is megtalálható a tanulmány végén, arra való tekintettel, hogy megfelelő formában könnyebben ki lehessen nyomtatni.

Az előző fejezetben megkülönböztettük a cselekvések fő típusait, s ehhez kapcsolódva meghatároztuk a társadalmi cselekvés fogalmát. Foglalkoztunk a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás fogalmával, valamint azzal a kérdéssel, hogy hogyan közelítünk a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások meghatározottságához. Ebben a fejezetben először az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések egyéni funkcionális rendszerbe szerveződésével, és ezzel összefüggésben az emberi élet különböző életszférákba történő szerveződésével foglalkozunk.

Az intézményes szociológia elméletében egy adott társadalmi csoporton, illetve egy adott társadalmon belüli társadalmi jelenségek kutatásával foglalkozunk. A társadalmi csoport és a társadalom fogalmának részletesebb tárgyalására majd a tizennegyedik fejezetben kerül sor. Azonban az elmélet felépítésében eleve társadalomban élő egyéneket feltételezünk, tehát szükségesnek tűnik, hogy ideiglenesen meghatározzuk a társadalmi csoport és a társadalom fogalmát, és e csoportokat elhatároljuk a más természetű együttélési formáktól. A fejezet második részében tehát rámutatunk az emberi együttélés elemi formáira, meghatározzuk az intézményes csoport fogalmát, és felvázoljuk az intézményes csoportok fő típusait.

A szociológia a modern társadalom kutatására jött létre, és a szociológiai kutatás elsősorban ma is a modern társadalomra irányul. A premodern intézményes csoportok igen különböző formái alakultak ki az emberiség történelme folyamán, mielőtt a föld egyes területein kialakult a modern társadalom. Viszonylag tiszta típusként a feudális társadalom tekinthető a modern társadalom történelmi előzményének, amelyből évszázadok során kialakult a modern társadalom. Ezért a fejezet harmadik részében először a premodern intézményes csoportok különböző formái közül a feudális társadalmat emeljük ki, és e társadalom emberi viszonyait és átfogó vonásait mutatjuk be. Majd a modern társadalom kialakulásának főbb tényezőivel, és a modern társadalom legfőbb sajátosságaival foglalkozunk.

1. A cselekvések rendszere és az életszférák

A fejezet első részében az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések egyéni funkcionális rendszerbe szerveződésével, és ezzel összefüggésben az emberi élet különböző életszférákba történő szerveződésével foglalkozunk. Miután röviden meghatározzuk a funkcionális rendszer fogalmát, a rendszerszemléletű megközelítésre támaszkodva egyrészt rávilágítunk arra, hogy az egyes egyének szintjén a cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be az egyének számára szükségleteik kielégítésében. Másrészt, az előbbi szemponttal összefüggésben rávilágítunk arra, hogy az emberi együttélés modern formájában, az úgynevezett modern társadalomban sajátos életszférák alakultak ki, amelyeken belül különböző tipikus cselekvések a jellemzőek.

1.1. A cselekvések egyéni funkcionális rendszere

A) A funkcionális és az egyéni cselekvési rendszer

a) A funkcionális rendszer fogalmáról

Kifejlett általános rendszerelméletről talán még nem beszélhetünk, de a különböző tudományterületeken az egészek rendszerszemléletű vizsgálatában részben azonos vagy hasonló fogalmakat és összefüggéseket használnak. (Checkland 1987:92-93) A szociológiát tekintve, a rendszer fogalmával a szociológiai rendszerelméletek kialakulása előtti szociológiaelméleti irodalomban is találkozhatunk, de még kevésbé jelentős fogalomként, és meglehetősen homályos értelemben. A rendszer fogalma a funkcionista rendszerelméletben vált az egyik fő fogalommá, kiérleltebb formában először Talcott Parsons *A társadalmi rendszer* című munkájában. (Parsons 1951) Arra a korábbi fejezetekben már többször utaltunk, hogy Parsons szociológiai rendszerelmélete a normativista szemléletmód legjellemzőbb képviselője, amelyre a kulturális magyarázat mellett a funkcionális magyarázat jellemző. A rendszer fogalma azonban központi szerepet tölt be Niklas Luhmann funkcionista rendszerelméletében is (lásd pl. 5. fejezet: 3.2Ab), amely már nem a normativista, hanem a normativista-kreativista, illetve inkább a kreativista szemléletmód képviselőjének tekinthető. (Luhmann 1995)

A szociológiai rendszerelméletek a társadalmat olyan funkcionális rendszernek tekintik, amely elkülönült, és egymástól kölcsönösen függő részekből, úgynevezett alrendszerekből tevődik össze. Ezen elméletek előfeltételezése szerint az alrendszerek meghatározott funkciókat töltenek be más alrendszerek és a rendszer egésze számára, amelyekkel hozzájárulnak a társadalmi rendszer fennmaradásához és hatékony működéséhez. A rendszerelméletek központi kérdése az, hogy az alrendszerek hogyan felelnek meg a rendszer egésze által támasztott funkcionális követelményeknek.

A rendszer fogalma a legáltalánosabb szinten azt a gondolatot foglalja magában, hogy az összekapcsolt elemek összessége egészet alkot, melynek tulajdonságai az egészre, nem pedig alkotóelemeire jellemzőek. (Checkland 1987:7; Kiss 1982:152) Munkánkban esetenként csak olyan általános és tágabb értelemben használjuk a rendszer kifejezést, hogy a *rendszer* az elemeket alkotó létezők valamilyen szempontból rendezett összessége. Ha az a szempont, amelyre vonatkoztatva az adott létezők rendezettnak tekinthetők, valamilyen funkció ellátása, funkcionális rendszerről beszélhetünk.

A rendszerek, illetve ezeken belül a funkcionális rendszerek érdemi tárgyalására nem vállalkozunk, de ajánlatosnak tartjuk, hogy röviden meghatározzuk a funkcionális rendszer fogalmát, mielőtt az egyéni cselekvési rendszer tárgyalására rátérünk.

- A *funkcionális rendszer* alkotórészeinek olyan összessége vagy egésze, amely viszonylag elhatárolódik környezetétől, és amelyben az egyes alkotórészek sajátos funkciókat látnak el, illetve valósítanak meg más alkotórészek számára, az egész mint rendszer egységes működésében.

A funkcionális rendszer legfőbb jellemzője, hogy működését nem alkotórészei határozzák meg, hanem az egész sajátos természete határozza meg alkotórészeinek a működését, illetve viselkedését. A szóban forgó rendszer részei úgy függnek össze egymással, hogy egy adott rész megváltozása az összes többi részben változást eredményez. (Nagel 2005:185-186)

Rendszerelméletében Parsons a rendszer mint egész, és alrendszerei mint részek közötti összefüggések tanulmányozására helyezi a hangsúlyt. Luhmann viszont az egész és a rész közötti összefüggések hangsúlyozásával szemben a rendszer vagy alrendszer és környezete közötti összefüggéseket helyezi érdeklődése középpontjába. (Luhmann 1995:6-7, 16-17) Luhmann szerint „...a rendszer nem más, mint a rendszer és környezet közti megkülönböztetés.” (Luhmann 2006:66) Mi fontosnak tartjuk mindkét szempont kiemelését a funkcionális rendszer fogalmában. Egyrészt a funkcionális rendszer olyan önálló létező, amely elhatárolódik környezetétől, de ez az elhatárolódás a valóságban többnyire csak viszonylagos lehet. Másrészt a funkcionális rendszer alkotórészeinek olyan rendezett összessége, amelyben az egyes alkotórészek sajátos funkciókat látnak el, illetve valósítanak meg más alkotórészek számára, az egész mint rendszer egységes működésében.

Az úgynevezett funkcionális rendszerek is igen különböző természetűek lehetnek, például élő vagy élettelen, természetes vagy mesterséges rendszerek. (Lásd pl.: Checkland 1987:103, 110-113) Minket a továbbiakban nem általában a funkcionális rendszerek, hanem az olyan rendszerek érdekelnek, amelyeket cselekvési rendszereknek is nevezhetünk. A *cselekvési rendszer* olyan funkcionális rendszer, amelynek elemi alkotórészeit cselekvések képezik.

Parsons szerint a cselekvések rendszerbe szerveződésének három, illetve négy szintjét különíthetjük el: a viselkedési rendszert, a személyiségi rendszert, a kulturális rendszert és a társadalmi rendszert. Az említett szerző személyiségi rendszernek nevezi az egyén személyiségét, vagy egy adott egyén cselekvéseinek nagyobb viselkedési egységekbe szerveződését. Társadalmi rendszernek nevezi az egyének közötti kölcsönhatásokba szerveződött cselekvések összességét. Felfogása szerint a társadalmi rendszer az egyéni cselekvők sokaságából áll, akik egy olyan szituációban állnak egymással kölcsönhatásban, amelyben az egyéni cselekvők motívumai a kielégülés optimalizálására irányulnak, és amelyben az egyének viszonya a szituációhoz és egymáshoz kulturálisan strukturált és közösen osztott szimbólumok kifejezőmódjaiban meghatározott és közvetített. A kulturális rendszert is a cselekvésekre vonatkoztatva határozza meg, de a kulturális rendszert felfogása szerint már nem maguk a cselekvések, hanem a cselekvéseket meghatározó szimbólumok, értékek, szabályok alkotják. (Parsons 1951:4-6; Parsons – Shils 1962B:54-56; ford. 1985:40-41) Máshol az említett három cselekvési rendszeren túl Parsons megkülönbözteti az úgynevezett viselkedési rendszert is, amelyen az egyént mint testi lényt érti. (Parsons 1971:4-5)

Luhmann a rendszereken belül megkülönbözteti a gépeket, az élő szervezeteket, a lelki rendszereket és a társadalmi rendszereket. A társadalmi rendszereken belül különbséget tesz az interakciós rendszerek, a szervezetek és a társadalmak között. (Luhmann 1995:2-4) Felfogása szerint a lelki és a társadalmi rendszerek értelmi rendszerek. (I.m.:37) A társadalmi rendszerek az értelemmenteli kommunikáció rendszerei. A társadalom a legátfogóbb társadalmi

rendszer, valamennyi kommunikáció összessége. ”... a társadalom az a mindent magába foglaló társadalmi rendszer, amely mindent magába foglal, ami társadalmi, és ezért nem feltételez társadalmi környezetet.” (I.m.:408)

Luhmann a társadalmi rendszert olyan autopoietikus (önlétrehozó) rendszernek tekinti, amely autopoietikus alrendszerekből épül fel. Az autopoieízisz (önlétrehozás) azt jelenti, hogy egy rendszer saját műveleteit csak saját műveleteinek a hálózata révén tudja létrehozni. A rendszer műveletileg zárt, a rendszer saját magát hozza létre. (Luhmann 1995:34; Luhmann 2006:104-105) Luhmann az autopoietikus rendszerre vonatkozó felfogást Humberto Maturana biológustól vette át, aki szerint bár az átfogóbb rendszer működése során hasznosítja részrendszereit, az átfogóbb rendszer egyes részei nem eleve e funkció ellátására szerveződnek. Az élő rendszerek belső folyamatainak összerendeződésébe a külső megfigyelő viszi bele a funkcionista szemléletet. Az egyes részek belső struktúrájuk által meghatározottan, meglévő elemeik felhasználásával termelődnek újjá és működnek. Nem az átfogó rendszer mint egész határozza meg részeit, hanem azok döntősen önmagukat határozzák meg, és ily módon járulnak hozzá az átfogó rendszer mint egész létrejöttéhez és működéséhez. Tehát e felfogás a részrendszerek önállóságát hangsúlyozza. (Pokol 1997:55-56)

Felmerül a kérdés, hogy elvont elméleti szinten van-e értelme olyan ténylegesen létező rendszerekről, úgynevezett hatásrendszerekről beszélni, amelyek nem funkcionális rendszerek, azaz amelyek viselkedését alkotórészei, illetve elemei határozzák meg. (Nagel 2005:187) E kérdésben nem kívánunk állást foglalni, de ha eleve funkcionális rendszerről beszélünk, Luhmann autopoietikus rendszerre vonatkozó felfogásában elméletileg azt a problémát látjuk, hogy felfogásunk szerint önellentmondás az olyan autopoietikus funkcionális rendszer, amely autopoietikus alrendszerekből épül fel. A funkcionális rendszer elvileg nem épülhet fel autopoietikus alrendszerekből.

Egy létezőt vizsgálhatunk autopoietikus funkcionális rendszerként, de ebben az esetben az adott létező alkotórészeit elvileg már nem tekinthetjük autopoietikus rendszereknek. Felfogásunk szerint ugyanis a funkcionális rendszer fogalma eleve magában foglalja azt az előfeltételezést, hogy az adott rendszerben létezik egy olyan visszacsatolási mechanizmus, amely szabályozza az egyes alrendszerek működését a rendszer mint egész funkcionális követelményeinek megfelelően. Az kétségtelen tény, hogy a valóságban általában a részek viszonylagos önállósággal rendelkeznek az átfogóbb egészhez képest. Ha viszont elvileg is elismerjük a részek önállóságát, azaz a részeket autopoietikus rendszereknek tekintjük, akkor az e részekből álló, eleve tökéletlen, csak esetlegesen egységes egészet elvileg már nem tekinthetjük funkcionális rendszernek.

A fentiek nem jelentik azt, hogy az autopoietikus rendszerre vonatkozó felfogást nem alkalmazhatjuk mind a kisebb alkotórészek, mind a nagyobb egész szintjén. Azonban ha egy elméletben az autopoietikus rendszerre vonatkozó felfogást alkalmazni szeretnénk a nagyobb egész szintjén túl a kisebb alkotórészek szintjén is, akkor meg kell különböztetnünk – az első fejezetben (2.2Bb) tárgyaltaknak megfelelően – az adott elmélet elvi és empirikus szintjét, és az említett felfogást csak az elmélet empirikus szintjén érvényesíthetjük. Azaz egy szociológiai rendszerelmélet elvi szintjén a vizsgált egészet, ha egyáltalán funkcionális rendszernek tekintjük, csak olyan autopoietikus funkcionális rendszernek tekinthetjük, amelynek az alrendszerei nem autopoietikus rendszerek, hanem az átfogó rendszer funkcionális követelményei által meghatározottak. Az adott elmélet empirikus szintjén viszont feloldhatjuk az egészre mint funkcionális rendszerre vonatkozó előfeltételezést, és figyelembe vehetjük azt, hogy az adott egész részeként értelmezett létezők a valóságban nagyrészt önállóak, és ezáltal ezek a létezők is vizsgálhatók autopoietikus rendszereként.

Az intézményes szociológia elméletének a megalapozása során a következő két szempontból támaszkodunk a rendszerszemléletű megközelítésre. Egyrészt, e megközelítésre támaszkodva rávilágítunk arra, hogy az egyes egyének szintjén a cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be az egyének számára szükségleteik kielégítésében. Másrészt, az előbbi szemponttal összefüggésben rávilágítunk arra, hogy az emberi együttélés modern formájában, az úgynevezett modern társadalomban sajátos életszférák alakultak ki, amelyeken belül különböző tipikus cselekvések a jellemzőek. Azzal a kérdéssel – amely a szociológiai rendszerelméletek érdeklődésének a homlokterében áll – majd a tizenhetedik fejezetben foglalkozunk, hogy az egyes életszférák mint alrendszerek milyen funkciókat látnak el más alrendszerek, és a rendszer egésze számára.

b) Az egyéni cselekvési rendszer fogalma

Felfogásunk szerint a cselekvések egyrészt a cselekvő egyének szintjén nagyobb viselkedési egységekbe, azaz magatartásokba, és végül egy átfogó életmódba szerveződnek. E viselkedési egységekkel majd munkánk tizenharmadik fejezetében foglalkozunk. A magatartásokat eleve nem tekintjük cselekvési rendszereknek, de majd látjuk, hogy az életmód fogalma a következőkben tárgyalandó egyéni cselekvési rendszerre vonatkozik. Másrészt, az egyének cselekvései más egyének és csoportok cselekvéseivel összefonódva kölcsönhatásokba szerveződnek, ahogyan azt az ötödik fejezetben, a társadalmi cselekvések és kölcsönhatások esetében láthattuk. E viselkedési egységekkel majd könyvünk további fejezeteiben, különösen a tizenegyedik fejezetben foglalkozunk, de önmagukban e viselkedési egységeket nem tekintjük rendszereknek. Harmadrészt a cselekvések egyrészt a cselekvő egyének, másrészt az emberi együttélés egészének a szintjén bizonyos mértékben funkcionális rendszerbe is szerveződnek.

Tehát a cselekvési rendszer mint funkcionális rendszer két fajtáját különböztetjük meg. Egyrészt, a cselekvések a cselekvő egyének szintjén bizonyos mértékben funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be a szükségletek kielégítésében. Másrészt, a cselekvések bizonyos mértékben az emberi együttélés intézményes formáinak a szintjén is funkcionális rendszerbe szerveződnek. Majd később látjuk, hogy az intézményes szociológia elméletében az egyének szintjén előfeltételezzük a cselekvések funkcionális rendszerbe szerveződését. Azonban az emberi együttélés modern formáinak, a modern társadalomnak a szintjén eleve nem tételezzük fel a funkcionális rendszerbe szerveződést. Tehát a társadalmat lényegében véve majd nem funkcionális rendszerként vizsgáljuk, hanem sajátos természetének megfelelően. A tizenhetedik fejezetben azonban majd igyekezünk választ találni arra a kérdésre is, hogy a modern társadalom mennyiben működik funkcionális rendszerként.

A következőkben az elsőként említett kérdéssel foglalkozunk, azaz a cselekvések egyéni funkcionális rendszerével.

- *Az egyéni cselekvési rendszer* mint funkcionális rendszer a szükségletek kielégítését szolgáló tipikus cselekvések olyan összessége vagy egésze, amelyen belül a tipikus cselekvések, illetve tevékenységek sajátos funkciókat valósítanak meg az adott egyén szükségleteinek a kielégítésében.

Az egyes egyének cselekvéseinek és tevékenységeinek az összessége a valóságban általában tökéletlen cselekvési rendszert alkot. A tipikus cselekvések csak többé vagy kevésbé látják el megfelelően azt a sajátos funkciót, amelyet elvileg betöltenek a szükségletek kielégítésében. Ennek ellenére az emberi együttélésen belül az egyes egyének életének a legátfogóbb vonásaira nagyrészt úgy világíthatunk rá, ha az egyéni életet cselekvési rendszernek tekintjük.

Minket az egymással tartósan együtt élő egyének, és az emberi együttélésen belül, az együttéléssel összefüggésben érdekelnek az egyes egyének. Általában *emberi együttélésen* azt értjük, hogy az együtt élő egyének adott körében az egyes egyének rendszeresen egymás környezetének az alkotórészeit, azaz egymás számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik. Tehát az egyének cselekvési szituációi rendszerint összekapcsolódnak egymás között, és ezáltal az egyének cselekvéseik során többé vagy kevésbé egymáshoz alkalmazkodnak, és kölcsönhatásban állnak egymással.

Az emberi együttélésben az egyes egyéneknek többé vagy kevésbé rendszeresen ki kell elégíteniük szükségleteiket ahhoz, hogy az adott együttélés tartósan fennmaradjon. Az emberi együttélés *funkcionális követelményei* olyan funkciók létezésére vagy kialakulására vonatkozó követelmények, amelyeknek bizonyos mértékben teljesülniük kell az együttélés során ahhoz, hogy az együtt élő egyének többé vagy kevésbé rendszeresen kielégíthessék szükségleteiket. Az együttélés funkcionális követelményei egyrészt az egyes egyénekre, másrészt az emberi együttélés egészére vonatkoznak. Itt csak az egyes egyének szempontjából, illetve az egyes egyénekre vonatkoztatva foglalkozunk az együttélés funkcionális követelményeivel.

- Az egyes egyének szempontjából az emberi együttélésben többé vagy kevésbé teljesülniük kell a következő *funkcionális követelményeknek*: (1) az egyéni közvetlen szükségletkielégítés, (2) a társas közvetlen szükségletkielégítés, (3) a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése, (4) a mások általi testi sértés kiküszöbölése.

Az egyének szempontjából az együttélés funkcionális követelményeit tárgyalva Parsons az előbbi kettőre, tehát az egyéni és a társas közvetlen szükségletkielégítésre utal. (Parsons 1951:28-29) Például Hobbes viszont a mások általi testi sértés kiküszöbölésének a jelentőségét hangsúlyozza az általa megfogalmazott „természeti törvényben”. (Hobbes 1999:171-172) Az általunk említett négy funkcionális követelmény közül mi majd különösen a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését hangsúlyozzuk, amely funkció ellátására a társadalmi élet szolgál. Majd látjuk azonban, hogy a társadalmi élet kialakulásának alapvető előfeltétele a mások általi testi sértés, a testi erőszak alkalmazásának kiküszöbölése az emberi élet igen széles területeiről.

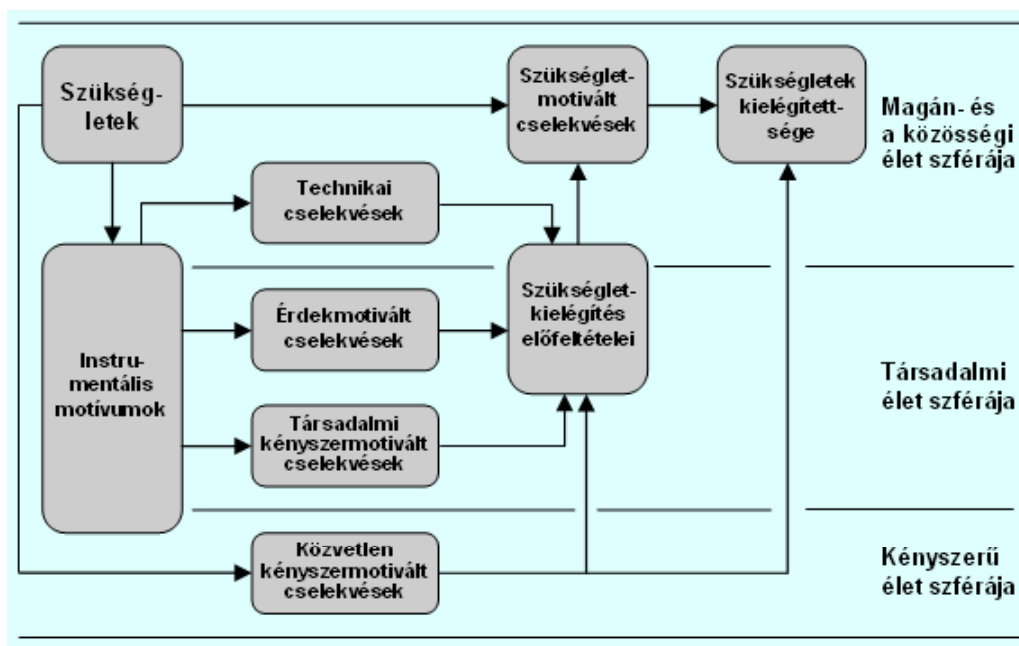
B) A tipikus cselekvések funkciói

Mint már említettük, a cselekvő egyének szintjén a cselekvések olyan funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be a szükségletek kielégítésében. A cselekvések egyéni funkcionális rendszerét, és a tipikus cselekvések funkcióit a 6.1. ábrán szemléltetjük. Ebben a fejezetben csupán röviden mutatunk rá a cselekvések egyes típusainak a funkcióira, ezzel a kérdéssel majd a tizenharmadik fejezetben, a társadalmi magatartások és az életmód tárgyalásánál foglalkozunk részlegesebben.

Az ötödik fejezetben (2.1) megkülönböztettük egyrészt a szükségletmotivált cselekvéseket, illetve ezeken belül a természetes szükségletmotivált és az értékmotivált cselekvéseket. Másrészt az instrumentális cselekvéseket, illetve e cselekvéseken belül a technikai cselekvéseket és az érdekmotivált cselekvéseket. Harmadrészt a kényszymotivált cselekvéseket, illetve ezeken belül a közvetlen kényszymotivált és a társadalmi kényszymotivált cselekvéseket. A következőkben tehát e cselekvések tipikus funkcióira mutatunk rá.

- A szükségletmotivált cselekvések, ezeken belül a természetes szükségletmotivált és az értékmotivált cselekvések állnak a cselekvések egyéni funkcionális rendszerének a középpontjában, amelyek a szükségletek közvetlen kielégítésére irányulnak.

A szükségletmotivált cselekvéseknek tehát önmagukban vett értelmük van a cselekvő egyének számára, és szubjektív értelmük felfedése rendszerint a külső megfigyelő számára sem jelent különösebb problémát. Így például általában nem jelent különösebb problémát annak a megértése, hogy az egyének miért táplálkoznak, miért pihennek, miért szórakoznak vagy játszanak, miért szeretkeznek, ha betegek miért kezelik vagy kezeltetik betegségüket stb. A szükségletmotivált cselekvések két legfontosabb altípusát egyrészt a testi szükségletek kielégítését szolgáló cselekvések, másrészt az úgynevezett szabadidős tevékenységeken belüli cselekvések alkotják. Az előbbiekhöz sorolható például az alvás és a táplálkozás, az utóbbiakhoz a tv-nézés, a könyvolvasás, a színház- és mozilátogatás, az üdülés, a társasági élet stb.

6.1 ábra: A cselekvések funkcionális rendszere és az életszférák

Az ember azonban általában nem építheti fel cselekvéseit és tevékenységeit csupán szükségletmotivált cselekvésekből, mert a közvetlen szükségletkielégítésnek számtalan olyan előfeltétele van, amelyek további cselekvések következményeiként állhatnak rendelkezésre. Az ötödik fejezetben (2.1Ab) instrumentális cselekvéseknek neveztük a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére irányuló cselekvéseket. Az instrumentális cselekvéseken belül különbséget tettünk a technikai cselekvések és az érdekmotivált cselekvések között.

- A szükségletmotivált cselekvésekhez kapcsolódó technikai cselekvések megteremtik és/vagy fenntartják a szükségletmotivált cselekvések, illetve a szükségletkielégítés technikai előfeltételeit.

Technikai cselekvés például, ha az egyén elkészíti az ebédet, hogy megebédelhessen, vagy elutazik egy nyaralóhelyre, hogy pihenhessen. Tulajdonképpen ide sorolható az önellátást szolgáló háztáji- és kerti munka, a háztartási munka, részben – eltekintve az adás-vételtől – a bevásárlás stb. Technikai cselekvés továbbá, ha magunk javítjuk meg az elromlott személygépkocsit ahelyett, hogy szerelőhöz vinnénk, ha magunk varrjuk meg a ruhánkat, vagy saját használatra készítünk el egy bútort. E tevékenységek azonban a családok szintjén részben társadalmi jellegű érdekmotivált cselekvések is lehetnek, amennyiben a családokban társadalmi intézmények szabályozzák a munkafeladatok elosztását a családtagok között.

Az ötödik fejezetben (2.2Ab) társadalmi cselekvéseknek neveztük az érdekmotivált cselekvéseket és a társadalmi kényszersmotivált cselekvéseket.

- A társadalmi cselekvések, ezeken belül az érdekmotivált cselekvések és a társadalmi kényszmotivált cselekvések megteremtik és megőrzik a szükségletmotivált cselekvések, illetve a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat.

Bár funkcionális és motivációs szempontból a szükségletmotivált cselekvések állnak a cselekvések rendszerének a középpontjában, a cselekvések közötti összefüggéseket tekintve a társadalmi cselekvések a meghatározóak.

A érdekmotivált cselekvések megteremtik és fenntartják a szükségletmotivált cselekvések társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat. A legáltalánosabb társadalmi jószág a pénz, amelynek megszerzésére irányul például a munkahelyi munkavégzés mint érdekmotivált tevékenység. Fontos társadalmi jószág a megfelelő szakképzettség, amelynek megszerzésére irányuló érdekmotivált tevékenység a szervezett oktatás keretébeni tanulás. Érdekmotivált cselekvésekből álló tevékenységek közé sorolható a hivatali ügyintézés stb.

A negatív instrumentális cselekvéseknek tekinthető társadalmi kényszmotivált cselekvések minimalizálják más egyének és csoportok – intézmények által meghatározott – kényszerítő cselekvéseinek a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeire gyakorolt negatív hatását. Ilyen társadalmi kényszmotivált cselekvés például a jövedelem utáni adózás, vagy ha a munkavállaló díjazás nélkül is vállalja a túlórázást, mert egyébként esetleg elbocsátanak a munkahelyéről.

Nem csak a korábban említett szükségletmotivált cselekvésekhez, hanem a társadalmi cselekvésekhez, azaz az érdekmotivált és a társadalmi kényszmotivált cselekvésekhez is kapcsolódnak olyan instrumentális cselekvések, amelyek tulajdonképpen technikai cselekvésekként értelmezhetőek. Tehát amelyek azáltal válnak a szükségletkielégítés összetevőjévé, hogy társadalmi cselekvésekhez kapcsolódnak. Például a vizsgázás társadalmi cselekvés, de ehhez el kell utazni például gépkocsival a vizsga helyszínére, ami tulajdonképpen csupán technikai cselekvés.

A kényszmotivált cselekvéseken belül a társadalmi kényszmotivált cselekvések sajátos funkciójára már fentebb rámutattunk, tehát a cselekvések általunk megkülönböztetett fő típusai közül a közvetlen kényszmotivált cselekvések maradtak.

- A közvetlen kényszmotivált cselekvések minimalizálják más egyének kényszerítő cselekvéseinek a közvetlen szükségletkielégítésre és az egyén testi állapotára, valamint a szükségletkielégítés előfeltételeire gyakorolt negatív hatását.

Az emberi együttélés modern formáiban ilyen cselekvések inkább csupán sajátos szervezeteken, például a börtönökön és a nem hivatásos katonaságon belül, valamint a családokon belül főleg a gyermekek esetében jellemzőek.

Az egyének cselekvéseinek az egészét funkcionális rendszerként szemlélve arra mutattunk rá, hogy a tipikus cselekvések milyen sajátos funkciókat valósítanak meg az egyének számára szükségleteik kielégítésében. Ahhoz, hogy az egyes egyének szintjén a cselekvések ilyen funkcionális rendszert alkossanak, az egyének életvitelére jellemzőnek kell lennie a racionalitásnak. Azaz eleve feltételezzük, hogy az egyének úgy szervezik élettevékenységüket, hogy ezen belül az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések a körülményekhez képest megfelelően ellássák sajátos funkcióikat.

A valóságban az egyes egyének esetében a tipikus cselekvések, illetve az ilyen cselekvésekből felépült tevékenységek természetesen nem alkotnak tökéletes funkcionális rendszert. Mi sem feltételezzük a teljes mértékben tökéletes funkcionális rendszert az egyes egyének szintjén sem. Az ötödik fejezetben (1.1C) már említettük, hogy az intézményes szociológia elméletének elvont szintjén a cselekvések racionalitása elvileg két vonatkozásban lényeges.

Egyrészt, itt azt hangsúlyozzuk először, hogy az egyének életvitelére általában véve jellemző a racionalitás olyan értelemben, hogy az egyének átlátják a társadalmi cselekvések mint instrumentális cselekvések alapvető funkcióját a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében és megőrzésében. Ezzel összefüggésben másrészt, a társadalmi élet szférájában a cselekvéseket, az úgynevezett társadalmi cselekvéseket racionális cselekvéseknek előfeltételezzük. Ennek megfelelően a társadalmi cselekvések az egyes egyének szándékai szerint is arra irányulnak, hogy megfelelően ellássák azt a funkciót, hogy megteremtsék és megőrizzék a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit. Ezen előfeltételezéseken túl számunkra nem lényeges, hogy az egyének mennyiben cselekszenek racionálisan a közvetlen szükségletkielégítés területén, az úgynevezett magán- és a közösségi élet szférájában. Az viszont fontos előfeltételezés, hogy a testi erőszak ne jellemezze az emberi életnek azt a területét, amelyben a társadalmi cselekvések a jellemzőek, és ezen előfeltételezés teljesüléséhez az egyéneknek racionálisan kell alkalmazkodniuk a testi erőszakhoz.

1.2. Az emberi élet fő szférái

A) Az életszféra fogalma, a fő életszférák meghatározása

a) Az emberi élet sajátos szférája

Ebben a fejezetben eddig az egyes egyénekre vonatkoztatva foglalkoztunk a cselekvések rendszerbe szerveződésével. Azonban a szükségletkielégítésben sajátos funkciókat ellátó cselekvések nem csak a cselekvő egyének szintjén különülnek el viszonylag egymástól, hanem az emberi együttélés modern formáiban történetileg sajátos életszférák alakultak ki, amelyekben belül meghatározott funkciókat ellátó tipikus cselekvések a jellemzőek.

- *Az emberi élet adott szférája* az együtt élő egyének környezetének azokat a vonásait foglalja magában, amelyeknek rendszerint egy adott általános motívum választása felel meg, és amelyek e motívummal összefüggésben meghatározott cselekvési szituációk formájában értelmezhetőek, valamint amelyek ezáltal meghatározott tipikus cselekvésekben és kölcsönhatásokban jelennek meg.

Az emberi élet fő szféráiként a következő alcím keretében majd megkülönböztetjük a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. Az emberi élet adott szűkebb szférája meghatározható a tér, az időszak, a természeti és tárgyi körülmények, az érvényesnek tekinthető szabályok és intézmények, a releváns más cselekvők stb. meghatározásával. A második fejezetben (4.2Ba) láttuk, hogy a cselekvő egyénnek a körülmények alapvető vonásait tekintve kell választania a lehetséges általános motívumok között, és ezáltal egyértelművé tennie a cselekvési szituációt. A valóságban is megfigyelhető, és elvileg azt feltételezzük, hogy az egyének sajátos körülmények között rendszerint sajátos általános motívumot választanak, és e motívummal összefüggésben értelmezik a körülményeket mint cselekvési szituációt, illetve adott alkalmakkor mint részben hasonló, részben különböző cselekvési szituációkat. A sajátos körülmények közötti sajátos általános motívum, és az ennek megfelelő cselekvési szituációk révén az adott sajátos körülmények rendszerint meghatározott tipikus cselekvésekben és kölcsönhatásokban jelennek meg.

Például egy vállalat irodaházában, munkaidőben, az adott vállalat intézményeinek az érvényességi köreiben, és ezen intézmények szerint az adott vállalat alkalmazottjaként az egyénnek azt az általános motívumot kell szemmel tartania, hogy munkafeladatainak az ellátása révén rendszeres jövedelemhez jusson. A vállalaton belüli magatartása tehát jellem-

zően érdekmotivált társadalmi magatartás, amely a pénznek, mint a szükségletkielégítés legfőbb társadalmi előfeltételének a megszerzésére irányul.

Az emberi életnek azokat a területeit, amelyeket életszféráknak nevezünk, Pierre Bourdieu kifejezésével élve mezőknek is nevezhetnénk, az említett szerző ugyanis nagyrészt az életszféra fogalmához hasonló értelemben használja a társadalmi tér vagy a társadalmi mező kifejezést. Bourdieu felfogása szerint a *mező* a társadalom viszonylag önálló területe, amelynek önállóságát kifejezett és sajátos szabályok, e szabályok által pontosan körülhatárolt tér és idő stb. határozzák meg. Az egyes mezők saját struktúrával rendelkeznek, és egy nagyobb mezőn belül helyezkednek el, amely szintén saját struktúrával rendelkezik. A mező struktúrája a mezőn belül az egyének és csoportok által elfoglalt helyzetek tereként értelmezhető. A mező egyrészt erőviszonyok mezeje, amely objektíve létezik az egyes cselekvők számára, másrészt „harcmező”, ahol összecsapnak a cselekvők, és ezzel hozzájárulnak az adott struktúra fennmaradásához vagy megváltoztatásához. (Bourdieu 1983:312; Bourdieu 1990:65-68; Bourdieu 2002:44-45; Mahar 1990:36) Bourdieu azonban inkább szűkebben, általunk később a társadalmi élet szférájának nevezendő életszférán belül különböztet meg sajátos mezőket, ezért felfogásának ismertetésére majd visszatérünk a tizenhetedik fejezetben, a társadalmi élet szféráján belüli szűkebb életszférák tárgyalásánál.

A szóban forgó életszférák a valóságban nem mások, mint amelyeket a szociológiai rendszerelméletek kifejezéseit és fogalmait használva, és a funkcionalista felfogás előfeltételezéseit elfogadva alrendszernek is nevezhetnénk. Azonban mi nem beszélünk alrendszerekről, mert – ahogyan azt korábban (1.1Ab) már említettük – nem fogadjuk el a rendszerelméleteknek azt az előfeltételezését, hogy a modern társadalom egyes intézményesen elkülönült részei eleve annak megfelelően működnek, hogy ellássanak bizonyos funkciókat a társadalom egésze számára. Természetesen nem tagadjuk, hogy az életszférák általában meghatározott funkciókat is ellátnak a társadalom egésze számára, de ezt nem előfeltételezésként kezeljük, hanem magyarázatra szoruló jelenségnek tekintjük.

Az egyes egyének szintjén eleve feltételeztük, hogy az egyének úgy szervezik élettevékenységüket, hogy ezen belül az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések, különösen a társadalmi cselekvések a körülményekhez képest megfelelően ellássák funkcióikat. Az elmélet elvont szintjén ezt a leegyszerűsítő előfeltételezést azért engedhetjük meg magunknak, mert minket nem az egyes egyének érdekelnek. Az emberi együttélés egészének a szintjén azonban nem élhetünk eleve azzal a feltételezéssel, hogy az egyes életszférák, és ezek között a társadalmi élet szférája, eleve annak megfelelően működnek, hogy ellássanak bizonyos funkciókat a társadalom egésze számára. Az egyes életszférák a maguk természetének megfelelően, nem pedig eleve funkcionális rendszerként működnek. Működésüket vizsgálhatjuk abból a szempontból is, hogy mennyiben tesznek eleget a velük szemben támasztható funkcionális követelményeknek, azaz mennyiben működnek úgy mint funkcionális rendszerek. De ha választ akarunk kapni arra a kérdésre, hogy miért működnek éppen úgy, ahogyan működnek, akkor sajátos természetüket kell vizsgálat alá venniük.

b) A fő életszférák meghatározása

Az intézményes szociológia elméletének megalapozása során eljutottunk oda, hogy az emberi együttélés modern formáiban megkülönböztetjük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját. A következőkben az emberi élet fő szféráit elvileg azoknak a tipikus cselekvéseknek és kölcsönhatásoknak a megadásával határozzuk meg, amelyek jellemzőek az adott életszférákban. Azonban látnunk kell, hogy ezen életszférák pontosabb meghatározásához le kellene írunk azokat a körülményeket (tér, időszak, természeti és tárgyi körülmények, érvényesnek tekinthető

szabályok és intézmények, releváns más cselekvők stb.), amelyeknek megfelelnek a tipikus cselekvések és kölcsönhatások. A pontosabb meghatározást bizonyos mértékben majd azokra a jellegzetes tevékenységi körökre való utalással pótoljuk, amelyek viszonylag jól megkülönböztethetők, és amelyekhez rendszerint sajátos körülmények társíthatók a köznapi megismerés szintjén is.

- A *magánélet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a természetes szükségletmotivált cselekvések és a hozzájuk kapcsolódó technikai cselekvések a tipikusak, és az egyének közötti kölcsönhatások elvileg esetlegesek.

Ide sorolhatók mindenekelőtt a testi szükségletek közvetlen kielégítését szolgáló tevékenységek, például az evés, ivás, tisztálkodás, pihenés, illetve az alvás mint bármiféle tevékenység szüneteltetése. Ide sorolhatók azonban többnyire az úgynevezett szabadidős tevékenységek is (pl. szórakozás, hobby, tv-nézés stb.), amennyiben egyénileg elszigetelten is végezhetők, bár e tevékenységek részben a közösségi élet szférájába is eshetnek. Egy adott egyén természetes szükségletmotivált cselekvései összekapcsolódhatnak mások cselekvéseivel, tevékenységével, és így olyan átmeneti életszféra jöhet létre, amely nem tisztán a magánélet szférájához sorolható. Például gyakran mások társaságában vagy jelenlétében étkezünk, betegségünket az orvossal gyógyíttatjuk, esetleg nem magunk vágjuk le a hajunkat, hanem mással vágatjuk stb.

- A *közösségi élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a szükségletmotivált cselekvéseken belül az értékmotivált cselekvések, és az ilyen cselekvésekből felépült közösségi kölcsönhatások a tipikusak.

Ennek keretében értelmezhető például a barátokkal, részben a családtagokkal, a jótékonyági egyesület tagjaival, az amatőr színjátszó kör vagy amatőr zenekar tagjaival való együttes tevékenység. Az *meghitt élet szférája* (az intim szféra) a magánélet és a közösségi élet szférájának a határán értelmezhető, és a valóságban is kevésbé határolódik el ezektől a szféráktól.

A magán- és a közösségi élet szféráját a továbbiakban általában összevontan kezeljük, mivel – a technikai cselekvésektől eltekintve – mindkét szféra a közvetlen szükségletkielégítés keretében értelmezhető. A magán- és a közösségi élet szférája alkotja tehát a *közvetlen szükségletkielégítés szféráját*, amelyben az egyének testi és lelki, valamint egyéni és társas szükségleteik közvetlen kielégítésére törekszenek.

A közvetlen szükségletkielégítés szférájához kapcsolódva alakul ki a társadalmi élet szférája, amely az intézményes szociológia elmélete érdeklődésének a középpontjában áll.

- A *társadalmi élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a társadalmi cselekvések, valamint az ilyen cselekvésekből felépült társadalmi kölcsönhatások a tipikusak. A társadalmi élet szférájában az érdekmotivált cselekvések az elsődlegesek, és a társadalmi kényszmotivált cselekvések csak másodlagosak lehetnek.

A társadalmi élet szférájába esik leginkább a szervezett munkatevékenység, a gazdasági tevékenység, a közigazgatási tevékenység, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, az úgynevezett politikai tevékenység, a felsőbb iskolák felé haladva egyre inkább a tanulási tevékenység, a szervezett tudományos kutatás stb. A társadalmi élet szféráját döntően a társadalmi szervezetek, még nagyobb mértékben leszűkítve, de konkrétan fogalmazva a munkahelyi szervezetek (üzemek, hivatalok, bankok, egyetemek stb.), illetve az e szervezetekkel összefüggő körülmények alkotják.

Fentebb (1.1B) láttuk, hogy az egyének szintjén a társadalmi élet szféráján belüli társadalmi cselekvések funkciója az, hogy megteremtik és megőrzik a szükségletmotivált cselekvések, illetve a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat. A

társadalmi élet szférájában tehát a cselekvő egyének nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem a szükségletkielégítés előfeltételeinek, pontosabban a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére törekszenek.

Mint a kiemelt meghatározásban említettük, a társadalmi élet szférájában az érdekmotivált cselekvések az alapvetőek, a társadalmi kényszerszervatívált cselekvések csak másodlagos szerepet játszhatnak. Ennek elvi magyarázata abban rejlik, hogy rendszeres társadalmi kényszerítés adott egyénnel szemben csupán annyiban lehetséges, amennyiben a kényszerített fél ehhez képest nagyobb mértékben érvényesíti az érdekeit. Például nem lehet rendszeresen adóztatni azt, akinek nincs rendszeres jövedelme, nem lehet rendszeresen megbírságotlani azt, akinek nincs pénze stb. Az érdekek általában nagyobb mértékű megvalósításának hiányában az egyénnel szemben a társadalmi kényszerítés helyett már csupán a testi kényszerítés alkalmazható. Az elvileg mindenképpen szükséges mértéken felül a modern társadalomban az érdekmotivált cselekvések még jelentősebb, bizonyos tevékenységi területeken szinte kizárólagos szerepre tettek szert a társadalmi kényszerszervatívált cselekvésekkel szemben. E mögött tulajdonképpen az a történelmi tapasztalat húzódik meg, hogy érdekek révén jóval eredményesebben készíthetők az egyének nemcsak maguk, hanem mások számára is hasznot hajtó cselekvésekre, mint testi vagy társadalmi kényszerek révén. A történelmi tapasztalatok például azt mutatják, hogy a termelőeszközök fejlődésével összefüggésben a rabszolgától hatékonyabban kizsákmányolható a jobbágy, és a földhöz kötött jobbágytól hatékonyabban kizsákmányolható a jogilag szabad munkavállaló.

- A *kényszerű élet szférájának*, vagy a testi erőszak szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a közvetlen kényszerszervatívált cselekvések, valamint a testi kényszerítést alkalmazó cselekvésekből és a közvetlen kényszerszervatívált cselekvésekből álló kölcsönhatások a tipikusak.

A kényszerű élet szférájába esnek jellemzően a börtönök, a fogházak, a kórházi zárt osztályok, a letartóztatás alá vont vagy körözött személyek körülményei, illetve az ezeken belül jellemző tevékenységek.

A modern emberi együttélés végső alapját bizonyos értelemben az állam, illetve az állam képviselői által kizárólagosan gyakorolható testi erőszak képezi. Viszonylag nagy létszámú egyének körében a testi kényszerítés, illetve a testi erőszak alkalmazása képességének központosítása teszi lehetővé a magánélet, a közösségi élet és a társadalmi élet szférájának kialakulását, és ezen életszférák viszonylagos elkülönülését. Más életszférák elkülönülésének az előfeltétele tehát a kényszerű élet szférájának az elkülönülése, és az emberi élet más területeiről a testi kényszerítés, és általában a testi erőszak kiküszöbölése.

c) A közösségi és a társadalmi élet szférájának jellemzői

Az emberi élet négy fő szférája közül elvileg a közösségi élet és a társadalmi élet szférája a tisztán intézményes életszféra, amelyekben végső soron intézmények (vagy úgynevezett kvázi-intézmények) határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat. A 6.1. táblázatban kiemeljük a közösségi élet szférájának és a társadalmi élet szférájának a legfontosabb jellemzőit. Mégpedig egyrészt abból a szempontból, hogy az adott életszférában a szükségletkielégítés módja vonatkozásában milyen irányultság jellemző a cselekvő egyénekre. Másrészt abból a szempontból, hogy a szabályokhoz való alkalmazkodás vonatkozásában milyen irányultság jellemző a cselekvő egyénekre, és ezzel összefüggésben az intézmények milyen funkciója érvényesül. Harmadrészt abból a szempontból, hogy milyen cselekvések és kölcsönhatások tipikusak az adott szférában.

Életszféra	Tipikus irányultság, funkció, cselekvés és kölcsönhatás		
	Irányultság a szükséglet-kielégítésben	Szabályokhoz való alkalmazkodás, intézmények funkciói	Cselekvés és kölcsönhatás
Közösségi élet szférája	<i>Közvetlen szükségletkielégítés</i>	<i>Beleélő alkalmazkodás, normatív funkció érvényesülése</i>	<i>Értékmotivált közösségi cselekvés és -kölcsönhatás</i>
Társadalmi élet szférája	<i>Szükségletkielégítés előfeltételeinek megteremtése</i>	<i>Racionális alkalmazkodás, tényleges funkció érvényesülése</i>	<i>Érdelmotivált és társadalmi kényszmotivált társadalmi cselekvés és -kölcsönhatás</i>

6.1. táblázat: A közösségi élet és a társadalmi élet szférájának legfőbb jellemzői

A második fejezetben (4.2Ab) láttuk, hogy a kognitív irányultság legfőbb szempontja a szükségletkielégítés módjára vonatkozik, és ebből a szempontból megkülönböztettük a közvetlen szükségletkielégítő irányultságot, és a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére vonatkozó, instrumentális irányultságot. A közvetlen szükségletkielégítő irányultság a szükségletek közvetlen kielégítését, az instrumentális irányultság a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését helyezi előtérbe. Tehát adott körülmények között az egyénnek választania kell, és attól függően, hogy szükségleteinek a közvetlen kielégítését, vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtését helyezi előtérbe, a legkülönbözőbb vonatkozásokban ennek megfelelően kell kiértelmeznie a cselekvési szituációt.

- A cselekvő egyének irányultságán belül a szükségletkielégítés módja vonatkozásában a közösségi élet szférájának a közvetlen szükségletkielégítés, a társadalmi élet szférájának viszont a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése felel meg.

Ez a tétel következik az arra vonatkozó, a második fejezetben (4.2Bb) tárgyalt tételből, hogy a szükségletkielégítés összetevőinek a különböző vonatkozásokban milyen irányultságok felelnek meg. A közösségi élet szférájának a közvetlen szükségletkielégítésen túl, az irányultság más vonatkozásaiban elsődlegesen az érzelmi átélés, a szubjektív értékelés, a beleélő alkalmazkodás, más személyek vonatkozásában elsődlegesen a személyes és kiterjedt irányultság felel meg. A társadalmi élet szférájának az instrumentális irányultságon, illetve a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésén túl, az irányultság más vonatkozásaiban az érzelmi semlegesség, a tárgyyszerű megismerés, a racionális alkalmazkodás, más személyek vonatkozásában a személytelen és részleges irányultság felel meg. Természetesen nem arról van szó, hogy az egyes egyének a valóságban mindig e követelményeknek megfelelően cselekszenek a társadalmi élet szférájában. Hanem arról, hogy a társadalmi élet természetének az ilyen irányultságok, illetve az irányultság ilyen oldalai felelnek meg, és ezért az egyének a valóságban is hajlamosak az ezeknek megfelelő választásokra.

A második fejezetben (4.2Ab) láttuk, a Parsons által megkülönböztetett mintaváltozók különböző szempontjait nagyrészt figyelembe vettük az irányultságok egyes oldalainak a megkülönböztetése során. Ennek megfelelően a közösségi élet és a társadalmi élet szférájának megfelelő, fenti irányultságok nagyrészt párhuzamba állíthatók azzal, hogy Parsons milyen mintaváltozókat társított az emberi élet bizonyos területeihez. Parsons a „társadalmi struktúra” legfőbb típusait a tulajdonítás-teljesítmény és az általános-sajátos mintaváltozók szempontjából különbözteti meg. A négy fő típus tehát az általános és teljesítmény, az általános és

tulajdonítás, a sajátos és teljesítmény, valamint a sajátos és tulajdonítás mintákkal jellemezhető társadalmi struktúra. (Parsons 1951:180-200) Parsons szerint egy adott társadalmi struktúrára e típusok keveréke is jellemző lehet, de a modern társadalom foglalkozási rendszerére az általános és a teljesítmény szerinti mintaváltozó jellemző. (I.m.:184) A modern ipari foglalkozási struktúra elsődleges jellemzője az általános, a meghatározott, az érzelmileg semleges és a teljesítményorientált szerepek rendszere. (I.m.:177) A tudományos foglalkozási szerepre, és ehhez hasonlóan az orvosi szerepre az általános, az érzelmi semlegesség, a meghatározott és a teljesítmények szerinti irányultság jellemző. (I.m.:343, 434-435)

Másrészt abból a szempontból mutatunk rá a közösségi élet szférájának és a társadalmi élet szférájának a legfontosabb jellemzőire, hogy az adott életszférában a szabályokhoz való alkalmazkodás vonatkozásában milyen irányultság jellemző a cselekvő egyénekre, és ezzel összefüggésben az intézmények milyen funkciója érvényesül. A közösségi élet szférája olyan intézményes életszféra, amelyben intézmények vagy kvázi-intézmények határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat, normatív funkcióik révén.

- A közösségi élet szférájában a közösségi cselekvések motívumainak és az intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Ez a tétel következik az arra vonatkozó, a negyedik fejezetben tárgyalt tételből, hogy milyen körülmények között érvényesül az intézmények normatív funkciója, és ezzel összefüggésben abból, hogy a közösségi intézmények természetének a beleélő alkalmazkodás és a normatív funkció érvényesülése felel meg (4. fejezet: 2.2Aa; 3.1Aa). Az említett helyen hangsúlyoztuk azonban, hogy a kvázi-közösségi intézmények érvényességi köreiben a beleélő alkalmazkodás és a normatív funkció elvileg is tökéletlenül érvényesül.

A társadalmi élet szférája olyan intézményes életszféra, amelyben végső soron intézmények határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat, azonban nem normatív, hanem tényleges funkcióik révén.

- A társadalmi élet szférájában a társadalmi cselekvések motívumainak és az intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Ez a tétel következik az arra vonatkozó, a negyedik fejezetben tárgyalt tételből, hogy milyen körülmények között érvényesül az intézmények tényleges funkciója, és ezzel összefüggésben abból, hogy a társadalmi intézmények természetének a racionális alkalmazkodás és a tényleges funkció érvényesülése felel meg (4. fejezet: 2.2Ab; 3.1Ba).

A társadalmi élet szférája a valóságban tulajdonképpen megfelel annak, amit Habermas rendszernek nevez. Felfogása szerint a kultúra normatív értelemben nem határozza meg a társadalmon mint rendszeren belül a társadalmi jelenségeket. Felfogása szerint az emberi együttélés e területén a stratégiai cselekvés jellemző, a cselekvések összehangolását az erkölctől mentesített kényszerű jog, és a nyelvtől megfosztott mechanizmusok biztosítják. A kölcsönös megértés nyelvi folyamatát a tekintély (prestige) és a befolyás, illetve a befolyás két fő forrása, a tulajdon és a tudás helyettesíti, és ezekhez kapcsolódnak olyan közvetítő eszközök, mint a pénz és a társadalmi erő (power). Azok a társadalmi alrendszerek, amelyek ilyen közvetítő eszközökkel összefüggésben fejlődnek ki, függetleníteni tudják magukat a szabályoktól, a kultúrától és az életvilágtól. (Habermas 1995:180-185; ford. 1987:200-203) Mi azt hangsúlyozzuk, hogy végső soron a társadalmi élet szférájában is a kultúra alkotórészeiként értelmezett szabályok és intézmények határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat, de nem normatív, hanem tényleges funkcióik révén.

B) A differenciálódáselmélet, a fő életszférák elkülönülése

a) A funkcionalista differenciálódáselméletről

Arra fentebb (1.1Aa) már utaltunk, hogy Parsons szerint a cselekvések rendszerbe szerveződésének három vagy négy szintjét különíthetjük el. A négy szintet figyelembe véve a viselkedési rendszert, a személyiségi rendszert, a kulturális rendszert és a társadalmi rendszert. A társadalmi rendszeren belül Parsons a társadalom négy alrendszerét különbözteti meg az alapján a funkció alapját, amelyet ezek az alrendszerek ellátnak a társadalom egésze számára. Az egyik a mintafenntartó alrendszer, amely a kultúra átadásának, az egyének szocializációjának a funkcióját látja el, és amely főleg a vallási és az oktatási alrendszert foglalja magában. A másik az adaptív alrendszer, amely a környezethez való alkalmazkodás funkcióját tölti be, s amelynek a nemzeti társadalom szintjén tulajdonképpen a gazdaság felel meg. A harmadik a célelérő vagy politikai alrendszer, amely a célelérés funkcióját látja el az egyének és erőforrások mobilizálása révén. A negyedik az integratív alrendszer, az úgynevezett szocietális közösség, amely a társadalom belső integrációját szolgálja. (Parsons – Smelser 1956:46-52; Parsons 1967:199-207; ford. 1985:82-91; Parsons 1971:4-28, ford. 2000) Parsons felfogása szerint a valóságban ezek az alrendszerek nagyrészt egymást áthatva léteznek, csak elvileg különböztethetők meg, illetve határolhatók el világosan egymástól.

A társadalmon belüli alrendszerek a társadalom differenciálódásának az eredményeként alakulnak ki. „A differenciálódás a társadalmi rendszer egy egységének vagy struktúrájának felosztódása két vagy több egységre vagy struktúrára, amelyek jellemző jegyeik és a rendszer számára való funkcionálási jelentőségük tekintetében különböznek.” (Parsons 1971:26; ford. 2000:57-58) Parsons szerint a differenciálódás folyamata egy magasabb fejlettségű társadalmi rendszerben csak akkor következik be, ha minden egyes újonnan differenciálódott összetevő nagyobb alkalmazkodási képességgel rendelkezik, mint az az összetevő, amely megelőzőleg betöltötte elsődleges funkcióját. (Uo.)

A differenciálódáselmélet korai megfogalmazásában három fő tételen nyugszik. Az egyik fő tétel a következő, amit kiemelten hangsúlyozunk:

- A differenciálódáselmélet szerint a társadalmak történelmi távlatú alakulásában a társadalmi változás jelentős vonása a differenciálódás, amelynek fő iránya az, hogy a sok-funkciós rendszereket, alrendszereket vagy életszférákat specializáltabb egységek váltják fel.

A másik, hogy feltételeznek valamilyen „társadalmi szükségletet”, amely magyarázatul szolgál a differenciálódásra. A változás forrását gyakran a strukturális feszültségben látják, amely annak következményeként alakul ki, hogy az adott alrendszerek vagy intézmények nem felelnek meg elég hatékonyan a funkcionális követelményeknek, s ez a feszültség ösztönzőleg hat a hatékonyabb, differenciáltabb megoldások létrehozására. A harmadik fő tétel azt állítja, hogy a specializáltabb alrendszerek, illetve intézmények növelik a társadalmi rendszer vagy alrendszer teljesítményét és hatékonyságát. (Colomy 1990B)

A differenciálódáselmélet klasszikus példája Parsons evolúcióelmélete, amely szerint a társadalmi evolúció az alrendszerek vagy intézmények fokozatos differenciálódásaként értelmezhető, amelynek állomásai a primitív, az archaikus, a köztes és a modern társadalmak. A modern ipari társadalmak a korábbi történelmi formákhoz képest jóval differenciáltabbak, a modern társadalmakban viszonylag egyértelműen elkülönül egymástól a többi között a gazdasági, a politikai, a jogi és a vallási alrendszer. (Parsons 1966; Parsons 1971)

A Parsons utáni differenciálódáselmélet úgy is értelmezhető, hogy ez az elmélet a főleg Parsons által képviselt funkcionalista rendszerelmélet kritikájára adott válaszként jött létre, a neofunkcionista szociológia egyik fő kutatási területévé. A differenciálódáselmélet újabb munkái három fő irányba terjesztik ki érdeklődési körüket. Egyrészt pontosabban meghatározzák az eredeti elmélet tapasztalati érvényességi körét, s a változás fő irányának leírását kiegészítik az ettől való jellegzetes eltérések leírásával. Ilyen jellegzetes eltéréseként értelmezik a „dedifferenciálási” törekvéseket, az „egyenlőtlen fejlődést”, ami azt jelenti, hogy a differenciálódás mértéke gyakran különböző az egyes alrendszerekben, a „tökéletlen differenciálódást”, ami arra vonatkozik, hogy a differenciálódás nem megy végbe teljesen, s ugyanazt a funkciót két vagy több alrendszer is ellátja. Másrészt a differenciálódáselmélet magyarázó kerete nyitottabbá vált, s a differenciálódás folyamatának magyarázatában figyelembe veszik a különböző csoportok érdekeinek és erőinek szerepét, s a csoportok között megfigyelhető konfliktusokat. Harmadrészt az újabb munkák rámutatnak arra, hogy a differenciálódás nem feltétlenül eredményez nagyobb hatékonyságot és újraintegrálódást. A nagyobb mértékű differenciálódás bizonyos körülmények között a társadalmi rendszer merevségének növekedéséhez és integráltságának csökkenéséhez is vezethet. (Colomy 1990B; Colomy 1990C)

Luhmann szerint a rendszer-differenciálódás semmi több, mint a rendszeren belül a rendszer és környezet különbség, illetve a rendszerformálódás megismétlődése. (Luhmann 1995:7, 18) Ennek révén az egész rendszer önmagát mint környezetet használja saját alrendszerei kialakításában. Ennek megfelelően a differenciált rendszer nem egyszerűen csak bizonyos számú részekből és a közöttük lévő viszonyokból épül fel, hanem viszonylag nagy számú rendszer és környezet különbségekből. (I.m.:7)

Luhmann felfogása szerint a társadalmi evolúciót a társadalmi alrendszerek növekvő differenciálódása, a differenciálódás folyamatában kialakult alrendszerek komplexitásának a növekedése, és a komplex alrendszerek működését lehetővé tevő egyszerűsítő eszközök kifejlődése jellemzi. (Luhmann 1990:167) A differenciálódás történelmi folyamatának az eredményeként a modern társadalom politikai alrendszerre, gazdasági alrendszerre, tudományos alrendszerre, jogi alrendszerre stb., valamint ezen alrendszerek környezetére differenciálódik. Az alrendszerek sajátos funkciók ellátására szerveződnek, s az egyes alrendszerekben a kommunikációs folyamatok az alrendszerek sajátos funkcióinak az elsőbbségét hangsúlyozzák. (I.m.:177-178)

A fentiekben említett funkcionalista differenciálódáselméletek rámutatnak a modern társadalom egyik lényeges vonására, nevezetesen arra, hogy olyan egységek alakulnak ki a keretei között, amelyek bár nem értelmezhetőek – a következőkben tárgyalandó – intézményes csoportokként, mégis viszonylagos önállósággal rendelkeznek. Ezeket az egységeket Parsons eredetileg alrendszereknek nevezte, de a neofunkcionista elméletekben gyakran az intézmény vagy a szféra kifejezést használják a szóban forgó egységek jelölésére. (Lásd pl.: Colomy 1990A; Alexander 1990) Fentebb (1.2Aa) láttuk, hogy mi hasonló értelemben életszférákról beszélünk, az intézmény kifejezéssel ugyanis más fogalmat jelöltünk, és kerüljük az alrendszer kifejezés használatát is. Mint említettük, azért nem beszélünk alrendszerekről, mert – a funkcionalista felfogástól eltérően – nem előfeltételezzük, hogy a társadalom egyes intézményesen elkülönült részei eleve annak megfelelően működnek, hogy ellássanak bizonyos funkciókat a társadalom egésze számára.

b) A fő életszférák elkülönülése

Fentebb (1.2Ab) az emberi együttélés modern formáiban megkülönböztettük az emberi élet négy fő szféráját: a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szféráját.

Ezen életszférák viszonylagos elkülönülésének, illetve az első három életszféra kialakulásának alapvető előfeltétele a negyedik életszféra, a kényszerű élet szférájának a kialakulása.

- A fő életszférák elkülönülésének alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak, és a közvetlen kénysERMOTIVÁLT cselekvések kiszorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése. Ez viszont megköveteli a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítását, és a testi erőszak alkalmazásának intézményes szabályozását.

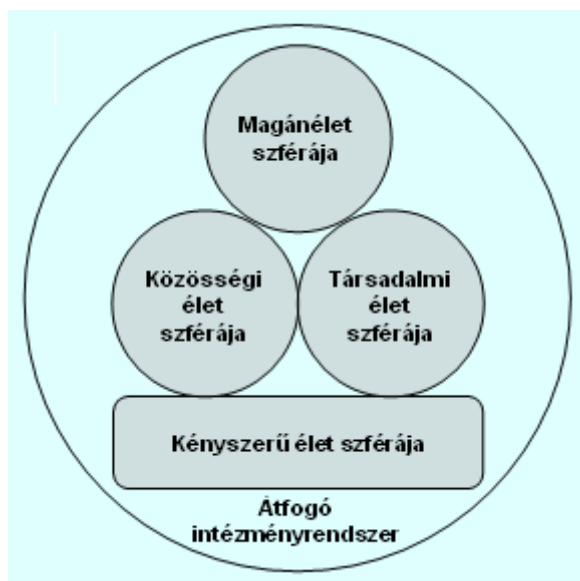
Különböző felfogások alakultak ki a társadalomelméletben abban a kérdésben, hogy hogyan lehetséges rendezett emberi együttélés, illetve – ami itt minket különösen érdekel – hogyan lehetséges a testi erőszak kiiktatása az emberi együttélés területéről. Már Thomas Hobbes hangsúlyozta a 17. században, hogy – viszonylag nagy számú egyének együttélése esetén – a tartós rend fenntartásához, az emberi élet széles területeiről a testi erőszak alkalmazásának kiszorításához szükség van a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítására egy adott egyén vagy testület kezébe. (Hobbes 1999:205-209) A normativista szemléletmód képviselői is elismerik, hogy a társadalomban valójában szükség van a testi erőszak alkalmazásának az ellenőrzésére, az erőszak alkalmazásának területi szervezése és esetleges használata mindig az egyik fontos vonatkozása a társadalmi együttélésnek. (Parsons 1951:91) Parsons azt is hangsúlyozza, hogy az általa úgynevezett instrumentális irányultságok alrendszerének elkülönülése feltételezi az erőszak alkalmazásának ellenőrzését, illetve egy adott területen élő egyének körében a testi erőszak képességével való rendelkezés központosítását. (I.m.:162-163) Ezzel a kérdéssel részletesebben majd a tizennegyedik fejezetben, a társadalmi integráció tárgyalásánál foglalkozunk, itt csak röviden utaltunk az erre vonatkozó felfogásunkra.

Ha viszonylag kevés, esetleg kisebb együttélési formák átfogóbb szerveződéseként megközelítőleg legfeljebb hatvan fő körüli egyén él együtt, a testi erőszak kizárása, az erőszakos cselekvések minimalizálása megoldható a testi erőszak alkalmazását elítélő erkölcsi szabályok kialakulásával, és az esetleges erőszakos cselekvőkkel szemben ezen erkölcsi szabályok alapján az egyes tagok spontán fellépésével. Viszonylag nagy számú egyének együttélése esetén azonban a testi erőszak kiszorítása az emberi élet más területeiről, és viszonylag önálló életszférába való elkülönítése megköveteli egyrészt a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítását, és a testi erőszak racionális alkalmazását, másrészt az egyének részéről a testi kényszerítéshez, illetve általában a testi erőszakhoz való racionális alkalmazkodást. E két előfeltétel teljesülése együtt teszi aktuálisan lehetővé azt, hogy a testi erőszak az együtt élő egyének adott körében szankcióként rendszeresen létezik, azonban mivel e vonatkozásban hatékonyan érvényesül az intézmények eltérítő funkciója, a testi erőszaknak mint szankciónak az alkalmazására csak viszonylag ritkán van szükség.

- Az emberi élet fő szféráinak az elkülönülését az emberi együttélés történelmi alakulása során az emberi élet és az életkörülmények egyre összetettebbé válása igényli. Az összetett emberi élet rendezettsége megköveteli a sajátos funkciókat ellátó életszférák, és egyes életszférákon belül a sajátos funkciókat ellátó intézményrendszerek kialakulását.

Így alakult ki az emberi együttélés történelmi alakulása folyamán olyan emberi együttélési forma, amelyet majd modern társadalomnak nevezünk, és amelyben viszonylag elkülönül egymástól a magánélet, a közösségi élet, a társadalmi élet és a kényszerű élet szférája. Az említett életszférák a valóságban nagyrészt egymást áthatva, egymással összefonódva léteznek, és nagyrészt az egyes tevékenységek sem sorolhatók be egyértelműen az egyik vagy a másik életszférába. A családi élet például nagyrészt a magán- és a közösségi élet szférájába, de nagyrészt a társadalmi élet szférájába esik. A munkahelyi munkatevékenység

viszont bár tulajdonképpen a társadalmi élet szférájába sorolható, a munkahelyen belüli tevékenység tartalmaz közvetlen szükségletmotivált cselekvéseket is. Ahhoz azonban, hogy eljussunk a tiszta társadalmiság területére, a társadalmi élet szféráját el kell határolnunk mind a magán- és a közösségi élet szférájától, mind a kényszerű élet szférájától. Az intézményes szociológia elméletében tehát – ahogyan azt az első fejezetben (3.1Ba), az elmélet központi kutatási területének a bemutatásánál kiemeltük – előfeltételezzük, hogy az említett szférák, bár egymással szoros összefüggésben, de egymástól elhatárolódva léteznek. A 6.2. ábrán azt szemléltetjük, hogy az emberi együttélés modern és átfogó formájában, a modern nemzeti vagy állami társadalomban előfeltételezzük az általunk megkülönböztetett négy fő életszféra elkülönülését.

6.2. ábra: Az emberi élet fő szférái

Vannak bizonyos általános összefüggések, amelyek a szóban forgó négy szféra közötti viszonyokra és kölcsönhatásokra vonatkoznak, és amelyek mind a négy, vagy a közösségi és a társadalmi élet szférájára egyaránt érvényesek. Az emberi élet négy fő szféráján belül azonban lényegében eltérő mechanizmusok működnek, és más törvényszerűségek érvényesülnek. Ezt mindenképpen figyelembe kell vennünk az általános szociológiaelmélet, illetve a szociológiai társadalomelmélet kidolgozásában, és érvényességi körének meghatározásában.¹ Azaz nem képzelhető el olyan elmélet, amely ugyanakkor, amikor mélyreható elemzését nyújtja az egyes szférákban tapasztalható jelenségeknek, érvényesnek lenne tekinthető más szférákra is. Természetesen eltekintve egy olyan átfogó elmélettől, amely az egyes életszférákra vonatkozó elméleteket egyesíti, megőrizve azok sajátosságát.

Az emberi élet négy fő szférája közül elvileg a közösségi élet és a társadalmi élet szférája a tisztán intézményes életszféra, amelyekben végső soron intézmények (vagy un. kvázi-intézmények) határozzák meg a cselekvéseket, és a cselekvések összegeződéseiként, rendszereiként vagy következményeiként értelmezhető jelenségeket. A közösség és a társadalom megkülönböztetése legalább Ferdinand Tönniesig visszavezethető a szociológiai irodalomban. (Tönnies 1983) A közösség és a társadalom, valamint a közösségi és a társadalmi élet szférájának a lényegi különbözőségét azonban a szociológiai elméletek mindmáig nem vették,

¹ Tulajdonképpen ezt a problémát veti fel Somlai Péter is, a családszervezeti formák történeti változásainak magyarázata szempontjából. (Somlai 1986:47-48)

illetve nem veszik elvi jelentőségének megfelelően figyelembe. Ez főleg arra vezethető vissza, hogy a közösség és a társadalom megkülönböztetése nagyrészt leíró jellegű maradt, s e két együttélési forma lényegi különbségét fogalmilag nem sikerült kielégítő mértékben tisztázni. A fejezet második részében majd rámutatunk e két együttélési forma közötti legjelentősebb különbségekre.

Fentebb (1.1Ab; 1.1B) a rendszerelméleti megközelítésnek megfelelő funkcionalista felfogásban mutattunk rá arra, hogy a cselekvő egyének szintjén a cselekvések olyan funkcionális rendszerbe szerveződnek, amelyen belül a tipikus cselekvések sajátos funkciókat töltenek be a szükségletek kielégítésében. A cselekvő egyének szintjén eleve feltételeztük a tipikus cselekvések, illetve a tipikus cselekvésekből álló tevékenységek funkcionális rendszerbe szerveződését. Ehhez kapcsolódva mutattunk rá arra, hogy a szükségletkielégítésben sajátos funkciókat ellátó cselekvések nem csak a cselekvő egyének szintjén különülnek el viszonylag egymástól, hanem az emberi együttélés modern formáiban történetileg sajátos életszférák alakultak ki, amelyeken belül meghatározott funkciókat ellátó tipikus cselekvések a jellemzőek.

Mint már említettük, a cselekvő egyének szintjén azért élhetünk a fentebb említett előfeltételezéssel, mert minket nem az a kérdés érdekel, hogy az egyes egyének életvitelére milyen mértékben jellemző vagy nem jellemző a racionalitás. Az emberi együttélés egészének a szintjén azonban nem élhetünk eleve azzal a feltételezéssel, hogy az egyes életszférák, és ezek között a társadalmi élet szférája, eleve annak megfelelően működnek, hogy ellássanak bizonyos funkciókat a társadalom egésze számára. Az egyes életszférák a maguk természetének megfelelően, nem pedig eleve funkcionális rendszerként működnek. Tehát ha választ akarunk kapni arra a kérdésre, hogy miért működnek éppen úgy, ahogyan működnek, akkor sajátos természetüket kell vizsgálat alá vennünk. Működésüket vizsgálhatjuk abból a szempontból is, hogy mennyiben tesznek eleget a velük szemben támasztható funkcionális követelményeknek, azaz mennyiben működnek funkcionális rendszerként. A tizenhetedik fejezetben majd feltesszük azt a kérdést, és igyekszünk választ találni arra a kérdésre is, hogy a modern társadalom mennyiben működik úgy, mint funkcionális rendszer.

Minden tartósan létező együttélési forma többé-kevésbé funkcionális rendszerszerűen működik, rendszerszerű működése azonban általában meglehetősen tökéletlen. Működése lényegét tekintve nem funkcionális rendszerszerű, a rendszerszerű működés a maga természete szerinti működés bizonyos vonatkozásaként értelmezhető. A társadalom szintjén a működést az adott társadalom átfogó intézményrendszere határozza meg, és ez az intézményrendszer határozza meg azt is, hogy a maga természete szerinti működés mennyiben tekinthető rendszerszerűnek. Tehát felfogásunk szerint nem eleve a tökéletes rendszerszerű működést előfeltételezve kell közelítenünk a társadalmi jelenségek elemzéséhez, ahogyan azt a funkcionalista rendszerelméletek teszik. Azt kell vizsgálat alá vennünk, hogy az adott átfogó intézményrendszer a maga természete szerint milyen működési mód révén milyen társadalmi jelenségeket határoz meg. Ennek vizsgálatával összefüggésben, illetve ezt követően tehetjük fel azt a kérdést, hogy az adott társadalom működése mennyiben rendszerszerű, és mennyiben nem.

2. Az intézményes csoportok megközelítése

Az intézményes szociológia elméletében egy adott társadalmi csoporton, illetve egy adott társadalmon belüli társadalmi jelenségek kutatásával foglalkozunk. A társadalmi csoport és a társadalom fogalmának részletesebb tárgyalására majd a tizennegyedik fejezetben kerül sor. Azonban az elmélet felépítésében eleve társadalomban élő egyéneket feltételezünk, tehát szükségesnek tűnik, hogy ideiglenesen meghatározzuk a társadalmi csoport és a társadalom fogalmát, és e csoportokat elhatároljuk a más természetű együttélési formáktól. A fejezet második részében tehát rámutatunk az emberi együttélés elemi formáira, meghatározzuk az intézményes csoport fogalmát, és felvázoljuk az intézményes csoportok fő típusait.

2.1. Az intézményes csoport fogalma és típusai

A) Az együttélés formái és az intézményes csoportok

a) A közösség és a társadalom értelmezései

A szociológiai irodalomban hagyományosan két alapvető együttélési formát különböztetnek meg, és az ezen együttélési formákra vonatkozó felfogások a közösség és a társadalom klasszikus megkülönböztetéséhez kapcsolódnak. A közösség és a társadalom megkülönböztetése legalább Tönniesig visszavezethető a szociológiai irodalomban. (Tönnies 1983) Megtalálható a szociológia klasszikusainál, Marxnál a valóságos közösség és az elidegenült osztálytársadalom szembeállításában. (Marx – Engels 1976:63-64) Webernél a közösség és a társulás megkülönböztetésében, Durkheimnél a mechanikus és az organikus szolidaritás fogalmaiban. (Weber 1987:66-68; Durkheim 1986:51-80) Parsons is hangsúlyozta ezen együttélési formák, illetve e formákra jellemző emberi viszonyok sajátosságát. (Lásd pl. Parsons 1949:686-694)

Tönnies a közösséget eleven organizmusnak, a társadalmat pedig mechanikus összességnek, mesterséges képződménynek tekintette. (Tönnies 1983:11) Felfogása szerint a közösség tagjait a kölcsönös és közös érzület, az egyetértés és a rokonszenv tartja össze. (I.m.:30) Ezzel szemben a társadalom egymástól független egyének pusztá egymásmellettisége, akiket a javak cseréje fűz egymáshoz, egy szerződéses viszonyban. (I.m.:11, 57-76) Durkheim tulajdonképpen egyetértett azzal, hogy az emberi együttélés Tönnies által felvázolt két fő fajtáját lehet megkülönböztetni, de ő mindkettőt társadalomnak nevezte. (Némedi 1996:48-49) Durkheim a közösségre és a társadalomra jellemző emberi viszonyokhoz hasonló értelemben tett különbséget a mechanikus és az organikus szolidaritás között, bár ezeket a kifejezéseket épp Tönniessel ellentétes értelemben használta. A mechanikus szolidaritás személyes jellegű, közös hite és nézeteken alapszik, az organikus szolidaritás viszont személytelen kölcsönös függőségen. (Durkheim 1986:51-80) Weber a Tönnies által használt megkülönböztetésre hivatkozva, de részben eltérő értelemben tesz különbséget a közösség és a társulás között. A közösséget az egyének szubjektíve átértett, érzelmi vagy tradicionális összetartozásán alapuló beállítottsága egyesíti. A társulást a célracionálisan vagy értékracionálisan cselekvő egyének érdekeken alapuló beállítottsága tartja össze. (Weber 1987:66-67)

A modern szociológiaelméleti irodalomban általában a közösség és a társadalom kifejezéseket széles, és tulajdonképpen hasonló értelemben használják, ezért a Tönnies által megkülönböztetett két együttélési formát más kifejezésekkel jelölik. Parsons a közösség kifejezést széles értelemben használja, s a közösség fogalmán belül különbözteti meg egyrészt a "Gemeinschaftot", azaz a tönniesi értelemben vett közösséget, amelyben a kifejező motívumok és a kifejező cselekvések az elsődlegesek. Másrészt a szervezetet, tehát a Tönnies szerinti társadalmat, amelyen belül az instrumentális motívumok és az instrumentális cselekvések az elsődlegesek. (Parsons 1951:100) Parsons a közösség (community) kifejezést gyakran más értelemben használta, e szerint a közösség olyan kollektivitás, amelynek tagjai egy közös földrajzi területen élnek, amely mindennapi életük alapjaként szolgál. (Parsons 1951:91) Habermasnál a közösség és a társadalom közötti megkülönböztetés helyébe az életvilág és a rendszer megkülönböztetése lép, nagyrészt a klasszikus megkülönböztetéshez hasonló értelemben. (Habermas 1995:113-198; ford. 1987:148-215)

- A közösség és a társadalom lényegi különbözőségét a mai szociológiai elméletek nem veszik elvi jelentőségének megfelelően figyelembe. Ez főleg arra vezethető vissza, hogy a közösség és a társadalom megkülönböztetése leíró jellegű maradt, s e két együttélési forma lényegi különbségét nem sikerült eléggé tisztázni.

Így az úgynevezett társadalom értelmezésében egyaránt megtalálhatjuk a fentebb említett két értelmezést. A normativista és a kreativisták szemléletmódját képviselő elméletek a társadalmat tulajdonképpen közösségnek vagy életvilágnak, a strukturalista és a racionalista szemléletmódját képviselő elméletek a tönniesi értelemben vett társadalomnak, vagy a Habermas szóhasználatára szerinti rendszernek tekintik. Képletesen szólva, a szociológiaelméletben a közösséget sajátos társadalomnak, a társadalmat sajátos közösségnek tekintik, s gyakran a közösség és a társadalom kifejezéseket is tetszőlegesen használják. A normativista elméletek bár felfogásunk szerint tulajdonképpen az emberi életnek azokon a területein tekinthetők érvényeseknek, amelyeket mi a közösségi élet szférájába sorolunk, közösségnek tekintik a tulajdonképpeni társadalmat. A Tönnies által társadalomnak nevezett képződményt viszont ezen elméletek egyes képviselői a gazdasággal azonosítják, és a közgazdaságtan érdeklődési körébe utalják.

b) Az intézményes csoport fogalma

A szociológia egyik legfőbb problémája az, hogy milyen emberi együttélési formákat különböztethetünk meg, és a különböző együttélési formák mennyiben és milyen szempontból képezik a szociológia tárgyát. Az emberi együttélés tipikus formáinak a megkülönböztetésében induljunk ki az emberi együttélés elvileg lehetséges elemi formáiból. Korábbi (1.1Ab) meghatározásunk szerint általában emberi együttélésen azt értjük, hogy az együtt élő egyének adott körében az egyes egyének rendszeresen egymás környezetének az alkotórészeit, azaz egymás számára a szükségletkielégítés összetevőit képezik. Tehát az egymással együtt élő egyének adott körében az egyének cselekvési szituációi rendszerint összekapcsolódnak egymással, és ezáltal cselekvéseik során többé vagy kevésbé egymáshoz alkalmazkodnak, és kölcsönhatásban állnak egymással.

Az emberi együttélés különböző mértékben lehet rendezett vagy rendezetlen, de minket a bizonyos mértékben rendezett emberi együttélés érdekel. Felmerül a kérdés, hogy mikor tekinthetjük az emberi együttélést rendezettnek, és mi általa lesz rendezett az együttélés? Itt arról a problémáról van szó, amelyet a rend vagy az integráció problémájának is nevezhetünk, és amelyet egyes szerzők a társadalomelmélet alapvető problémájának és kiinduló pontjának tekintenek. (Wrong 1994:3) E problémával érdemben majd a tizennegyedik fejezetben, a társadalmi integráció tárgyalásánál foglalkozunk, itt csak röviden jelezzük, hogy mire

gondolunk, amikor rendezett együttélésről beszélünk. *Rendezett emberi együttélés*en azt értjük, hogy az együtt élő egyének körében az egyének közötti kölcsönhatásokban (1) a mindennapi életre nem jellemző, vagy csak kivételesen jellemző a testi erőszak tényleges alkalmazása, különösen nem jellemző egymás életének a veszélyeztetése vagy kioltása, és (2) az egyének adott körére bizonyos mértékben jellemző az egymás közötti pozitív kölcsönhatás a közvetlen szükségletkielégítésben és/vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében. Ahhoz, hogy az egyének adott körében az együttélés többé vagy kevésbé rendezett legyen, az adott egyéneknek együttélési csoportot kell alkotniuk.

Együttélési csoportnak nevezzük az emberi viszonyokkal egymáshoz fűzött, egymással tartósan együtt élő egyének összességét. Ahhoz, hogy a csoport meglehetősen sokértelmű fogalmától eljussunk a társadalmi csoport és a társadalom fogalmához, mindenekelőtt az együttélési csoportokat kell megkülönböztetnünk a kategoriális csoportoktól. Az egyének valamilyen *kategoriális csoportja* nem együttélési forma, hanem csupán valamilyen szempontból hasonló tulajdonsággal rendelkező egyének halmaza. Ilyen értelemben beszélhetünk például a fiatalok, az idősek, a nők, a szakmunkások stb. csoportjáról. A kategoriális csoport tagjai elvileg nem, illetve valójában esetlegesen esnek egy adott együttélési csoportba, következésképpen rendszeres kölcsönhatásokat sem valószínűsíthetünk e csoport tagjai között. Az együttélési csoport tagjait viszont emberi (érzelmi vagy intézményes) viszonyok fűzik egybe.

Az egyének különböző, többé vagy kevésbé rendezett együttélési csoportokban élnek, amelyekben belül rendszeres kölcsönhatás figyelhető meg az egyének között. Az alábbiakban először az együttélési csoportok legemlékezőbb formáit igyekezünk meghatározni.

- Az emberek különböző együttélési csoportjai annyiban alakulnak ki, és annyiban maradnak fenn, amennyiben az együttélés keretében az adott egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka várhatóan pozitívabb, illetve kevésbé negatív, mint az adott együttélésen kívül, illetve az együttélésből való kilépést, vagy a kilépésre irányuló törekvést követően a cselekvések és kölcsönhatások átfogó hozadéka.

A fenti összefüggést nem tartjuk érvényesnek, illetve csak esetlegesen tartjuk érvényesnek az olyan együttélési csoportokra, amelyet majd később érzelmi csoportoknak nevezünk. Tehát az érzelmi csoportoktól bizonyos mértékben eltekintve, az említett szempontból megkülönböztethetjük a két elemi együttélési csoportot, az önkéntes együttélést és a kényszerű együttélést, ahogyan azt a 6.2. táblázatban szemléltetjük. A legegyszerűbb esetet figyelembe véve csupán két felet feltételezünk, akik együtt élnek egymással, de valójában tetszőleges számú egyénről lehet szó, illetve a később úgynevezett intézményes csoportok eleve több mint két főből állhatnak.

- *Önkéntes együttélési csoportnak* az olyan együttélési csoportot nevezzük, amelyben az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka pozitív, más alternatív együttélési formákhoz képest is pozitívabb, és az együttélésből való kilépés nem jár negatív szankciókkal.

Önkéntes együttélési csoport jellemzően például a család, a vállalat, a szakszervezet, a politikai párt, egy település. Természetesen az önkéntes együttélési csoportból való kilépés is járhat negatív következményekkel, de nem a kilépéshez kapcsolódó negatív szankció formájában.

- *Kényszerű együttélési csoportnak* az olyan együttélési csoportot nevezzük, amelyben az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka az egyik fél számára pozitív, a másik fél számára negatív. Ez az együttélési forma úgy hozható létre és úgy tartható fenn, ha az együttélés haszonélvezője kényszeríti a másik felet az együttélésre.

A kényszerű együttélést a fent említett jelentését jobban kifejező kifejezéssel élve egyoldalúan kényszerű együttélésnek kellene neveznünk. Az egyoldalúan kényszerű együttélés elvileg annyiban alakulhat ki, amennyiben az egyik fél rendelkezik a másik féllel szemben a testi kényszerítés, és általában a testi erőszak alkalmazásának a képességével, és a másik fél együttélésre kényszerítésével az együttéléssel járó ráfordításaihoz képest jelentősebb hozamra tehet szert. Kényszerű, pontosabban fogalmazva egyoldalúan kényszerű együttélési forma például a börtön a börtönőrök és a rabok számára, a pszichiátriai zárt osztály a személyzet és a kezelt betegek számára, a rabszolgatartó „fél-társadalom” a rabszolgatartók és a rabszolgák számára.

Kölcsönhatások hozadéka az egyik fél számára	Kölcsönhatások hozadéka a másik fél számára	
	Pozitív	Negatív
Pozitív	<i>Önkéntes együttélési csoport</i>	<i>Kényszerű együttélési csoport</i>
Negatív		<i>(Külsőlegesen kényszerű együttélés)</i>

6.2. táblázat: Az együttélés elemi formái

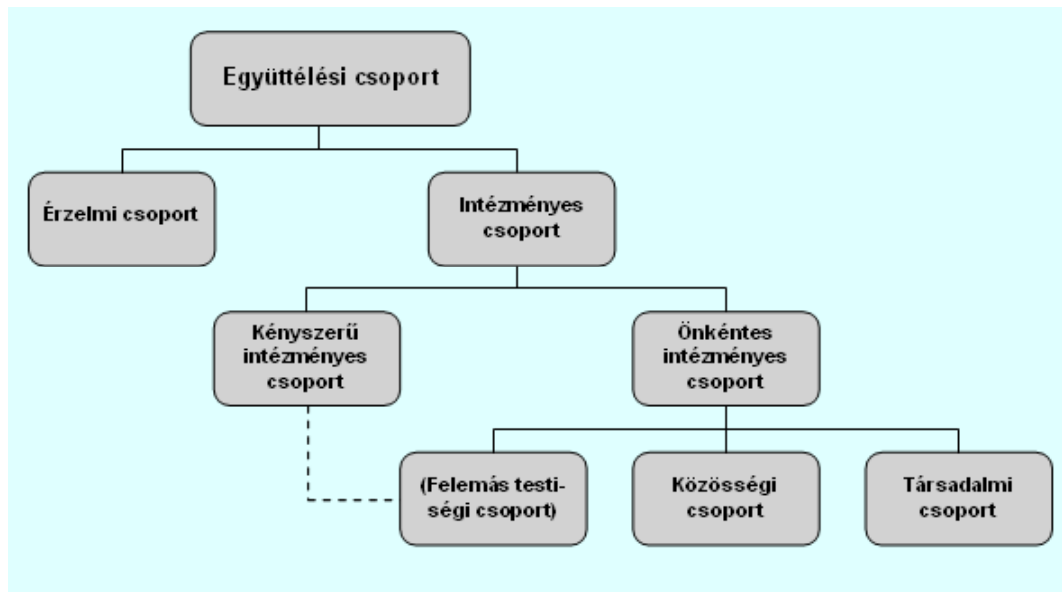
A *külsőlegesen kényszerű együttélés*en belül az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka valamennyi résztvevő számára negatív. Ha az együttélésen belüli cselekvések és kölcsönhatások átfogó hozadéka mindkét fél számára negatív, egy harmadik egyén vagy csoport kényszerítheti az egyéneket az együttélésre. A kényszerítés képességével rendelkezhet egy harmadik fél, akinek a számára az együttélés fenntartása pozitív következményekkel jár, így viszont az előbbi elemi típushoz, a kényszerű együttélési formához jutunk. A külsőlegesen kényszerű együttélés tehát egy tágabb, egyoldalúan kényszerű együttélésen belül alakulhat ki, amelyen belül mások együttélésre kényszerítik az adott egyéneket. Külsőlegesen kényszerű együttélés például az egy cellába zárt rabok együttélése, akiket a börtönőrök kényszerítenek az együttélésre, a kényszerűen besorozott katonák együttélése a harctéri katonai alakulatban, akiket a feljebbvalóik kényszerítenek együttélésre.

Az együttélési csoport kialakulásának és fennmaradásának a feltétele az adott csoport integrációja. Az integráció kérdésével bővebben majd a tizennegyedik fejezetben, a társadalmi integráció tárgyalásánál foglalkozunk, itt csak röviden jelezzük, hogy mire gondolunk, amikor integrációról beszélünk.

- Az *együttélési csoport integrációja* az adott csoporton belüli emberi viszonyok olyan vonatkozása, amelynek a cselekvéseket és kölcsönhatásokat meghatározó hatása az adott együttélési csoportban való maradásra, és – legalább az egyik fél szempontjából – pozitív kölcsönhatásokra készteti vagy kényszeríti az egyének adott körét.

Röviden már az ötödik fejezetben (3.2Bb) jeleztük, hogy hogyan értelmezzük az intézményes viszonyokat, de az emberi viszonyok tipizálásával, és az egyes típusok meghatározásával részletesebben majd a tizedik fejezetben foglalkozunk. Itt adottnak vesszük az érzelmi viszonyok és az intézményes viszonyok értelmezését. A csoport integrációt biztosíthatják az érzelmi viszonyok és az intézményes viszonyok, és ez alapján különböztetjük meg az együttélési csoport két típusát, az érzelmi csoportot, és az intézményes csoportot, ahogyan azt

a 6.3. ábrán szemléltetjük. Néhány egyén rendezett együttélése elvileg lehetséges főleg az egymás iránti pozitív érzelmek alapján eleve egymás elvárásainak való megfelelésre irányuló hajlandóság által meghatározottan. Az érzelmi csoport elvileg csak önkéntes együttélési forma lehet. A továbbiakban a csupán érzelmi csoportoknak tekinthető együttélési csoportokkal nem foglalkozunk.

6.3. ábra: Az együttélési csoportok fő típusai

Viszonylag nagyobb számú egyének adott körében ahhoz, hogy egy együttélési csoport kialakuljon, és tartósan fennmaradjon, intézményeknek kell kialakulniuk a cselekvések és kölcsönhatások szabályozására, s így jönnek létre az intézményes csoportok.

- Az *intézményes csoport* rendszerbe szerveződött intézmények érvényességi körébe eső, és intézményes viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. Az intézményes csoport lehet *önkéntes intézményes csoport* vagy *kényszerű intézményes csoport*.

Az intézményes csoport tagjai között az adott intézmények, illetve az intézmények által létrehozott intézményes viszonyok által meghatározott rendszeres kölcsönhatások figyelhetők meg. Ilyen intézményes csoport például a család, a jól szervezett baráti társaság, a vállalat, az egyetem, a szakszervezet, a politikai párt stb. Az intézményes csoportokat tipizálhatjuk abból a szempontból, hogy milyen intézményes viszonyok fűzik egybe az adott csoport tagjait, és így megkülönböztetjük a közösségi csoportot, a társadalmi csoportot, valamint a felemás (közösségi vagy társadalmi) testiségi csoportot. A következőkben e csoportok meghatározásával foglalkozunk.

B) Az intézményes csoportok fő típusai

a) A tiszta közösség és a kvázi-közösség

A szociológiai irodalomban társadalmi csoportnak általában a mi szóhasználatunk szerinti együttélési csoportot, vagy az intézményes csoportot nevezik. Ez a társadalmiság szélesebb értelmezésével függ össze, amely szerint a társadalmi egyáltalán az emberek közötti. A következőkben mi annak megfelelően különböztetjük meg az intézményes csoportok egyes

típusait, ahogyan a negyedik fejezetben (3.1) meghatározott különbségeket tettünk az intézményeken belül, és ahogyan az ötödik fejezetben (3.2Bb) még csupán ideiglenesen megkülönböztettük az intézményes viszonyok egyes típusait. Így az intézményes csoportok tipizálásának egyik szempontját az képezi, hogy az emberek közötti viszonyokat, s ezáltal az adott csoportot létrehozó intézményrendszer belső vagy külső fedezetű. A másik szempontot viszont az, hogy a csoport tagjai közötti intézményes viszonyok elemei mint a szükséglet-kielégítés összetevői a testi vagy a lelki szükségletek tárgyait, vagy a szükségletkielégítés eszközeit, illetve feltételeit képezik.

A 6.3. táblázatban az intézményes csoportok fő típusait látjuk, eltekintve a felemás testiségi csoportoktól. A táblázat sorait nézve kitűnik, hogy ebben a vonatkozásban a közösség és a társadalom közötti klasszikus megkülönböztetéshez jutunk, ahogyan ezt már Tönniesnél megtalálhatjuk. (Tönnies 1983) Egyrészt azonban mi ezeket a csoportokat nem a leírás szintjén, az e csoportokban megfigyelhető kölcsönhatások alapján, hanem az intézményes viszonyok tartalma szerint határozzuk meg, amelyekből az adott csoportokon belüli tipikus kölcsönhatásokra is következtethetünk. Másrészt láthatjuk, hogy az intézményes viszonyoknak megfelelően nem két, hanem négy, illetve – a felemás testiségi csoportokat is figyelembe véve – hat fő típushoz jutunk. A tiszta közösségen túl megkülönböztetjük a kvázi-közösséget, és a társadalmi csoportokon belül is különbséget teszünk az egyesülés és a társulás között. Valamint majd később e típusokon túl megkülönböztetjük a felemás testiségi csoportokat.

A közösséggel és a kvázi-közösséggel az intézményes szociológia elméletében nem kívánunk részletesen foglalkozni, de röviden rá kell mutatnunk e csoportok sajátosságaira is ahhoz, hogy világosan lássuk a társadalmi csoportok sajátosságait.

- A *tiszta közösség* vagy *tiszta közösségi csoport* rendszerbe szerveződött tiszta közösségi intézmények és/vagy közösségi erkölcs érvényességi körébe eső, és tiszta közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. A tiszta közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt.

A tiszta közösség tagjait tehát közösségi viszonyok, pontosabban fogalmazva tiszta közösségi viszonyok fűzik egymáshoz. Az ötödik fejezetben (3.2Bb) adott meghatározásunk szerint a közösségi viszony intézmények vagy intézményes erkölcs által létrehozott, illetve meghatározott cselekvési lehetőségeknek és képességeknek mint a lelki szükségletek tárgyainak egyének közötti tartós összekapcsolódása. Ha a közösségi viszonyt belső fedezetű intézmény vagy közösségi erkölcs hozza létre, a viszonyban lévő felek szempontjából szubjektív természetű *tiszta közösségi viszonyról* beszélhetünk.

A tiszta közösség szabályrendszerének elvileg sem kell feltétlenül intézménynek lennie, a kvázi-intézményként értelmezett közösségi erkölcs is létrehozhat tiszta közösségi viszonyokat az egyének adott körén belül. A harmadik fejezetben (2.2Aa) említettük ugyanis, hogy az olyan szabályok esetében, amelyek érvényességi körébe eső cselekvések a lelki szükségletek tárgyait képezik, eleve feltételezhető a szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék. Viszont minél több egyén tartozik az adott szabályrendszer érvényességi körébe, illetve minél összetettebb az a tevékenység, amelynek szabályozására az adott szabályrendszer hivatott, az adott szabályrendszernek annál inkább intézményes formát kell öltetnie.

- A tiszta közösségen belül a tipikus cselekvések értékmotivált cselekvések, a tipikus kölcsönhatások az értékmotivált cselekvésekből álló közösségi kölcsönhatások, a tipikus alkalmazkodás a beleélő alkalmazkodás, és az intézmények vagy intézményes erkölcs tipikus funkciója a normatív funkció.

Tiszta közösséget tehát belső fedezetű intézmények vagy intézményes erkölcs révén hoznak létre az egyének, amennyiben ezen intézmények vagy erkölcs által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek az adott szabályrendszer érvényességi körébe eső egyének számára a lelki szükségletek tárgyait képezik, azaz amennyiben közösségi viszonyok alakulnak ki közöttük. Az ilyen intézményes csoportban közösségi kölcsönhatásokat valószínűsíthetünk a tagok között, s a tagok magatartása tipikusan értékmotivált magatartás. Közösség ilyen értelemben például a viszonylag jól szervezett baráti társaság, az önszerveződő szabadidős klub, a jótékonyági egyesület, részben a család stb.

Viszonyok elemei mint a szükségletkielégítés összetevői	Intézményrendszer fedezete	
	Belső fedezetű	Külső fedezetű
Lelki szükségletek tárgyai	<i>Tiszta közösség</i>	<i>Kvázi-közösség</i>
Szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei	<i>Társadalmi egyesülés</i>	<i>Társadalmi társulás</i>

6.3. táblázat: Az önkéntes intézményes csoportok fő típusai

A tiszta közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt. Ez abból következik, ahogyan ezt a negyedik fejezetben (3.1Aa) láttuk, hogy az egyes egyéneknek is közvetlen és jelentős hatással kell lenniük az intézményes (vagy kvázi-intézményes) szabályok kialakítására és fenntartására ahhoz, hogy az ezek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek számukra a lelki szükségletek tárgyait képezzék. Ilyen értelemben tehát a nagy létszámú intézményes csoportokat eleve nem tekinthetjük tiszta közösségeknak.

Az a csoport, amit tiszta közösségnek nevezünk, közel áll ahhoz, amit a szociológiai irodalomban Cooley (1902) nyomán elsődleges csoportnak neveznek. E felfogás szerint az úgynevezett elsődleges csoportoknak különösen jelentős, azaz elsődleges szerepük van az egyének személyiségének formálásában. Mindenekelőtt a családban, majd a szomszédságban, a baráti társaságban stb. alakulnak ki a személyiség tulajdonságai. E csoportok ugyanakkor abból a szempontból is elsődlegesek, hogy az egyének a közvetítésükkel kapcsolódnak az úgynevezett másodlagos csoportokhoz, amelyek nagyobb létszámúak és többnyire formalizáltak. E felfogás tehát tulajdonképpen funkciója alapján különíti el az elsődleges és a másodlagos csoportokat, s nem a csoportban található emberi viszonyok tartalma szerint. Az a személyiségformáló funkció viszont, amelyet az úgynevezett elsődleges csoportoknak tulajdonítanak, felfogásunk szerint az érzelmi csoportokon túl, az intézményes csoportokon belül tulajdonképpen a tiszta közösségi csoportokat jellemzi.

A tiszta közösségi csoport azáltal válik a személyiség formálásának különösen jelentős forrásává, hogy e csoporthoz az egyént személyes azonosulás fűzi. Ez a személyes azonosulás tulajdonképpen az intézményes vagy erkölcsi szabályok kialakításának a folyamatában alakul ki, egyfelől annak eredményeként, hogy a létrejött szabályok, illetve az ezek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek alapvetően megfelelnek az egyének lelki szükségleteinek, és általában személyes motívumainak. Másfelől, a közösen kialakított szabályok érvényesülésére vonatkozóan erkölcsi köteleességtudat alakul ki az egyénben. Alapvetően

ennek révén alakulnak ki az egyén személyes értékei, és ezen értékek által motiválva az egyén már eleve a csoport intézményes szabályaihoz vagy erkölcséhez igazítja cselekvéseit. Egyrészt a belső fedezetű intézmények, vagy az intézményes erkölcs természetéből adódóan, másrészt a személyes azonosulás révén tehát a közösségekben elvileg nem válik külön az intézmények, illetve az intézményes erkölcs normatív és intézményes viszonyokat létrehozó funkciója. Ezzel függ össze, hogy a tiszta közösség szabályrendszerének nem kell kifejezetten intézménynek lennie.

A kvázi-közösség a viszonyok elemei mint a szükségletkielégítés összetevői szempontjából hasonló a tiszta közösséghez, azonban az intézményrendszer fedezete, és ezzel összefüggésben a viszonyok szubjektív vagy objektív jellege szempontjából lényeges különbség van közöttük.

- A *kvázi-közösség* rendszerbe szerveződött kvázi-közösségi intézmények érvényességi körébe eső és kvázi-közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. A kvázi-közösség létszáma elvileg egyértelműen nem, de gyakorlatilag bizonyos értelemben korlátozott.

A kvázi-közösség tagjait is közösségi viszonyok, de pontosabban fogalmazva kvázi-közösségi viszonyok fűzik egymáshoz. Ha a közösségi viszonyt külső fedezetű intézmény hozza létre, a viszonyban lévő felek szempontjából objektív természetű, *kvázi-közösségi viszonyról* beszélhetünk. A kvázi-közösséget tehát külső fedezetű intézmények hozhatnak létre, amennyiben ezen intézmények által létrehozott viszonyok elemei a csoport tagjai számára a lelki szükségletek tárgyait képezik. Nagyonbbrészt inkább ilyen kvázi-közösségeként és nem tiszta közösségeként – de ugyanakkor részben társadalmi csoportként – értelmezhető a nagycsalád is, ahol a gyermekeknek többnyire igen kevés befolyásuk van az intézményes szabályok kialakítására. Közel állhat a szóban forgó típushoz például a felnőttek által irányított ifjúsági szervezet, az egyház felsőbb szervei által kialakított és fenntartott intézmények által meghatározottan működő hitközösség, az apácázárda, az óvoda stb.

- A kvázi-közösség elvileg is ellentmondásos együttélési csoport, ezért az adott csoporton belül problémát jelenthet az értékmotivált cselekvések, a közösségi kölcsönhatások, a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkciójának a megvalósulása.

A negyedik fejezetben (3.1Ab), a kvázi-közösségi intézmények tárgyalásánál már foglalkoztunk azzal a kérdéssel, hogy milyen ellentmondás feszül a kvázi-közösségi intézményekben, következésképpen az ilyen intézmények által létrehozott viszonyokban és együttélési csoportban. Amennyiben nem maguk a csoport tagjai, hanem mások alakítják ki az intézményes szabályokat, és mások ellenőrzik az érvényesülésüket, nincs intézményes biztosíték arra, hogy az intézmények által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek a lelki szükségletek tárgyait képezzék az adott csoport tagjai számára. Ezek a cselekvési lehetőségek és képességek csak az adott intézmények fedezetével rendelkező egyének, és/vagy az adott csoport tagjainak a motívumaitól függően képezhetik az utóbbiak számára a lelki szükségletek tárgyait. Tehát a kvázi-közösség esetében eleve fel kell tételeznünk, hogy az adott csoportot létrehozó intézmények fedezetével rendelkező egyének az adott csoport tagjai szükségleteinek az ismeretében, és e szükségleteknek való megfelelés szándékával alakítják ki és tartják érvényben az adott csoport intézményrendszerét.

A kvázi-közösség létszáma elvileg egyértelműen nem korlátozott, mivel az adott csoport tagjainak nem kell személyesen is részt venniük az intézményes szabályok kialakításában. Azonban minél több egyén tartozik az adott intézmények érvényességi körébe, illetve az adott intézményes csoportba, annál jelentősebb az előbb említett belső ellentmondás, és annál

kevésbé valószínű, hogy még egyáltalán kvázi-közösségi viszonyokról és kvázi-közösségről beszélhetünk. Tehát gyakorlatilag mégis korlátozott a kvázi-közösség létszáma, de a maximális létszám bizonytalan. A lehetséges maximális létszám különösen függ az adott intézményrendszer által megkövetelt elkötelezettség kiterjedtségétől és mértékétől, és a szabályozott tevékenység összetettségétől.

b) A társadalom, a társadalmi egyesülés és társulás

Az intézményes szociológia elméletében minket részletesebben majd a társadalmi csoportok érdekelnek. Fentebb már utaltunk arra, hogy a szociológiai irodalomban társadalmi csoportnak általában a mi szóhasználatunk szerinti együttélési csoportot, vagy az intézményes csoportot nevezik. Ez a társadalmiság tágabb értelmezésével függ össze, amely szerint a társadalmi egyáltalán az emberek közötti. Mi ehhez képest szűkebben értelmezzük a társadalmi csoport fogalmát.

- A *társadalom* vagy *társadalmi csoport* rendszerbe szerveződött társadalmi intézmények érvényességi körébe eső és társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége.

E rövid meghatározás szerint tehát a társadalmi csoportot társadalmi intézmények hozzák létre. Egy-egy elkülönült intézmény azonban még nem hoz létre társadalmi csoportot. A társadalmi intézmények többé vagy kevésbé funkcionális rendszerbe szerveződve teszik környezetüktől viszonylag elkülönültté, és viszonylagos egységgé az egyének meghatározott körét. A társadalmi csoport tagjait társadalmi viszonyok, azaz érdekviszonyok és erőviszonyok fűzik egybe, amelyek elemi alkotórészei a csoport tagjai számára a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik. Társadalmi csoport ilyen értelemben például a vállalat, az egyetem, a politikai párt, a polgármesteri hivatal, a szakszervezet, a szakmai egyesület stb.

- A társadalmi csoportban a szabályokhoz való alkalmazkodás a racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkciója érvényesül. A társadalmi csoportban megfigyelhető cselekvések társadalmi cselekvések, mégpedig alapvetően érkemotivált cselekvések, amelyek társadalmi kölcsönhatásokba ágyazódnak.

A társadalmi csoporton belüli társadalmi viszonyok alapvetően meghatározzák a csoport tagjainak magatartását, amely alapvetően érkemotivált magatartás, de részben lehet társadalmi kényszermotivált magatartás is. A szóban forgó csoportban tehát társadalmi kölcsönhatásokat valószínűsíthetünk az egyének között, amelyek társadalmi cselekvésekből, illetve a társadalmi cselekvések bizonyos vonatkozásaiból épülnek fel. A csoporton belüli társadalmi viszonyok azonban nem csupán az adott csoporton belüli kölcsönhatásokat határozzák meg, hanem e kölcsönhatásokból eredően lehetővé tehetik azt is, hogy a csoport tagjai összehangoltan, azaz egységként vegyenek részt az adott csoporton kívüli egyénekkkel és csoportokkal kapcsolatos kölcsönhatásokban.

Különbséget tehetünk a társadalmi csoport két típusa, az egyesülés és a társulás között abból a szempontból, hogy az adott csoport intézményrendszere belső vagy külső fedezetű, illetve ezen intézményrendszer által létrehozott viszonyok szubjektív vagy objektív viszonyok.

- A *társadalmi egyesülés* intézményrendszere belső fedezetű, a *társadalmi társulásé* külső fedezetű, és ennek megfelelően az általuk létrehozott, és az adott csoportra jellemző társadalmi viszonyok is különböző természetűek.

Itt azonban még nem foglalkozunk érdemben a társadalmi csoport e két típusának a megkülönböztetésével, a társadalmi egyesülés és a társadalmi társulás fogalmának a meghatározásával.

A társadalom fogalma a társadalmi csoportokra vonatkozik, úgy tűnik azonban, hogy mégis célszerű különbséget tenni a társadalmi csoport és a társadalom fogalma között. Például Parsons a következők szerint tesz különbséget a társadalmi csoport, illetve a társadalmi rendszer és a társadalom fogalma között. A társadalmi rendszer az egyéni cselekvők sokaságából áll, akik egy olyan szituációban állnak egymással kölcsönhatásban, amelyben az egyéni cselekvők motivumai a kielégülés optimalizálására irányulnak, és akiknek a viszonya a szituációhoz és egymáshoz kulturálisan strukturált és közösen osztott szimbólumok kifejezőmódjaiban meghatározott és közvetített. (Parsons 1951:5-6) A társadalom viszont olyan társadalmi rendszer, amely eleget tesz a hosszú távú fennmaradás valamennyi lényeges funkcionális követelményének, amely magában foglalja az összes funkcionális mechanizmust, amely rendszerként való fennmaradásához szükséges. (Parsons 1951:19; Parsons – Shils 1962B:196; ford. 1988:11) Másként fogalmazva: A társadalom olyan társadalmi rendszer, amely más társadalmi rendszereket is tartalmazó környezetével szemben a legnagyobb fokú önállósággal rendelkezik. (Parsons 1971:8; ford. 2000:43)

Parsons tehát az általunk majd később (2.2) heterogén társadalmi csoportnak nevezendő olyan intézményes csoportot nevezi társadalomnak, amelyen belül különböző tipikus funkciókat ellátó intézményes csoportok és/vagy különböző életszférák alakultak ki. Mi más értelemben használjuk a társadalom kifejezést. *Társadalomnak* nevezzük azt a társadalmi csoportot, amely egészében véve képezi a kutatás vagy elemzés tárgyát. Például beszélhetünk a magyar társadalomról, ha a magyar állam területén élő és a magyar állam intézményeinek érvényességi körébe eső egyénekre és csoportokra gondolunk. De beszélhetünk egy üzemi társadalomról is, ha az adott üzemi dolgozói képezik a kutatás tárgyát, s ezen belül is találhatunk még további társadalmi csoportokat. E felfogás szerint tehát az elemzés szemlélete szerint tehetünk különbséget a társadalmi csoport és a társadalom fogalma között.

c) A felemás testiségi intézményes csoportok

Két szempontból tipizáltuk az intézményes csoportokat, és így jutottunk el a tiszta- és a kváziközösség, valamint a társadalmi egyesülés és a társadalmi társulás megkülönböztetéséhez. Az intézményes csoportok tipizálásának egyik szempontját az képezte, hogy az emberek közötti viszonyokat, és ezáltal az adott csoportot létrehozó intézményrendszer belső vagy külső fedezetű. A másik szempontot viszont az, hogy a csoport tagjai közötti intézményes viszonyok elemei mint a szükségletkielégítés összetevői a lelki szükségletek tárgyait vagy a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képezik az adott egyének számára. Láttuk, hogy a közösségi csoportokban a lelki szükségletek tárgyait, a társadalmi csoportokban a szükségletkielégítés eszközeit és/vagy feltételeit képező cselekvési lehetőségekből és képességekből álló emberi viszonyok fűzik össze az egyéneket. Mindaddig figyelmen kívül hagytuk azonban az olyan intézményes csoportokat, amelyekben – legalábbis az egyik oldalról vagy részben – a testi szükségletek tárgyait képező cselekvési lehetőségekből és képességekből felépült intézményes testiségi viszonyok fűzik össze az egyéneket. Az adott alcím keretében röviden az említett intézményes csoportokra világítunk rá, amelyeket felemás testiségi intézményes csoportoknak nevezünk.

- A *felemás testiségi intézményes* csoport olyan intézményes csoport, amelyen belüli intézményes viszonyok az egyik tipikus intézményes helyzetben lévő egyének számára közösségi vagy társadalmi viszonyok, a másik tipikus intézményes helyzetben lévő egyének számára testiségi viszonyok.

A negyedik fejezetben (3.1C), az intézmények fő típusainak a tárgyalásánál említettük, hogy előfeltételezésünk szerint és a valóságban jellemzően egy adott intézmény csak a tipikus szereplők egyik oldaláról, vagy csak részben testiségi intézmény, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi intézmény. Tehát tisztán testiségi intézményes csoportok nem léteznek, a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy részben testiségi csoportok a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben közösségi vagy társadalmi csoportok. A felemás testiségi csoport lehet felemás ellátási csoport vagy felemás kényszerű csoport.

- Az *ellátási csoport* olyan felemás testiségi csoport, amelyen belüli intézményes viszonyok az ellátó fél intézményes helyzetében lévő egyének számára közösségi vagy társadalmi viszonyok, az ellátott fél intézményes helyzetében lévő egyének számára ellátási viszonyok.

A ellátási csoportok arra szolgálnak, hogy kereteik között az ellátottak, illetve gondozottak bizonyos testi szükségleteit kielégítsék. Az ellátottak szempontjából, illetve az ellátottakra vonatkoztatva ellátási csoportok például az olyan egészségügyi szervezetek, amelyek a betegek meggyógyítását, az egészséges emberek egészségének a megóvását szolgálják. Ellátási csoportok a gondozói szervezetek, mint például az öregek otthona, amelyek a gondozottak általános ellátásáról, testi szükségletei közvetlen kielégítéséről gondoskodnak. Ellátási csoport a nyilvánosház, az adott szolgáltatást igénybe vevő vendégek számára, akik az adott csoportban kielégíthetik nemi szükségleteiket.

A ellátási csoport lehet közösségi-ellátási csoport vagy társadalmi-ellátási csoport. A *közösségi-ellátási csoport* intézményei, és ezen intézmények által létrehozott viszonyai a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy részben közösségi természetűek, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben testiségi természetűek. Például az öregek otthona vagy a gyermekotthon, is lehet olyan jótékonyági szervezet, amelynek a gondozói számára az adott szervezet viszonyai közösségi viszonyok, és az adott szervezeten belüli cselekvéseik értékmotivált közösségi cselekvések. A *társadalmi-ellátási csoport* intézményei, és ezen intézmények által létrehozott viszonyai a tipikus szereplők egyik oldaláról vagy részben társadalmi természetűek, a tipikus szereplők másik oldaláról vagy részben testiségi természetűek. Ilyen társadalmi-ellátási csoport például a fizetett alkalmazottakkal működtetett kórház, a rehabilitációs otthon, a nyilvánosház, részben a bölcsőde.

A negyedik fejezetben (3.1Ca) is említetteknek megfelelően, az ellátási csoportban az ellátottak vagy gondozottak vonatkozásában eleve feltételezhető az intézményes szabályoknak való megfelelésre irányuló szándék, a helyeslésen vagy helytelenítésen túl más szankciókra elvileg nincs szükség. Az ellátási csoportban az ellátási intézmények természetének az ellátottak intézményes helyzetében lévő egyének oldaláról az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Az ellátási intézmények, figyelembe véve azt is, hogy eleve közösségi vagy társadalmi intézményekbe ágyazódnak, az ellátók vagy gondozók szempontjából külső vagy belső fedezetű intézmények elvileg egyaránt lehetnek. Azaz, a közösségi-ellátási csoport is lehet tiszta közösségi-ellátási csoport vagy kvázi-közösségi ellátási csoport, és a társadalmi-ellátási csoport is lehet egyesülés vagy társulás, de rendszerint csupán az ellátók vagy gondozók szempontjából. Az ellátottak vagy gondozottak szempontjából nézve elvileg nem kizárt, de a valóságban nem valószínű az olyan ellátási csoport, amelynek az intézményei belső fedezetűek lennének. Például a kórház jellemzően társadalmi-ellátási társulás, amelynek a betegek ellátására vonatkozó intézményei a betegektől függetlenül léteznek, de tulajdonképpen az ellátók (orvosok, nővérek) számára is külső fedezetűek. Úgy tűnik, hogy ha egy adott csoport, amely bizonyos mértékben ellátási csoportként is értelmezhető, és intézményei belső fedezetűek, mind az ellátók vagy gondozók, mind az ellátottak vagy gondozottak számára,

akkor olyan vegyes intézményes csoportról van szó, amelyben nem különülnek el egymástól az ezeknek megfelelő intézményes helyzetek. Például a család intézményeiben, illetve intézményes erkölcsében egymással összefonódva léteznek azok a szabályok, amelyek közösségi, amelyek társadalmi, és amelyek ellátási funkciókat látnak el.

- A *kényszerű intézményes csoport* olyan felemás testiségi csoport, amelyen belüli intézményes viszonyok a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára társadalmi (esetleg közösségi) viszonyok, a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének számára közvetlen kényszerű viszonyok.

A negyedik fejezetben (3.1Cb) is említetteknek megfelelően a közvetlen kényszerítő intézmények természetének a kényszerített egyének vonatkozásában az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

Úgy tűnik, hogy az adott csoporton belüli viszonyok elvileg közösségi viszonyok is lehetnek a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára. De a modern társadalom keretei között létező kényszerű intézményes csoportokban a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára az adott csoportok viszonyai jellemzően társadalmi viszonyok. Például a börtönön vagy részben a kórházi zárt osztályon belüli intézményes viszonyok a börtönőrök és a kórházi zárt osztály kezelő személyzete számára társadalmi viszonyok, a rabok és a kezelték számára közvetlen kényszerű viszonyok. Tehát a kényszerű intézményes csoport jellemzően felemás *társadalmi-kényszerű csoport*, amely az adott csoport tagjainak egy része számára társadalmi, a másik része számára kényszerű csoport.

A közvetlen kényszerítő intézmények mindig feltételeznek olyan társadalmi, esetleg közösségi intézményeket, amelyek a közvetlen kényszerítést végrehajtó egyének cselekvéseit szabályozzák. Például a börtön rabjai körében érvényben lévő közvetlen kényszerítő intézmények feltételezik a börtönőrök körében érvényesnek tekinthető társadalmi intézményeket. Vagy a rabszolgákkal szembeni közvetlen kényszerítő intézmények fenntartása igényli a rabszolgák felügyelői és a rabszolgatartók körén belül érvényes társadalmi intézményeket. A kényszerű intézményes csoport intézményei a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének számára eleve csak külső fedezetű intézmények lehetnek. De jellemzően a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára is külső fedezetűek. Tehát a kényszerű intézményes csoportok jellemzően az egyik oldalról felemás társadalmi társulások, a másik oldalról kényszerű intézményes csoportok.

2.2. A heterogén intézményes csoportok

A) A heterogén intézményes csoport fogalma és tipizálása

A tipikus cselekvések funkcióit tárgyalva (1.1B) rávilágítottunk arra, hogy a szükségletek rendszeres kielégítéséhez nélkülözhetetlenek az általunk megkülönböztetett tipikus cselekvések, amelyek előfeltételezésünk szerint az egyének szintjén funkcionális rendszerbe szerveződnek. Az emberi élet egy-egy szűkebb területén találhatunk viszonylag homogén vagy felemás intézményes csoportokat, amelyeken belül az egyének rendszerint lelki vagy testi szükségleteik kielégítésére, vagy a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére törekcsenek. Azonban szükségképpen találunk olyan intézményes csoportokat is, amelyek ilyen szempontból nem egyneműek, és az átfogó együttélési csoport, amely az egyének szempontjából bizonyos mértékben eleget tesz a funkcionális követelményeknek, eleve csak olyan összetett és heterogén csoport lehet, amelyben az egyének részben egyéni és társas szükség-

leteik közvetlen kielégítésére, részben a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére törekcszenek.

Az adott csoporton belüli intézményes viszonyok és cselekvések szempontjából nem homogén intézményes csoport a valóságban esetleg lehet szinte teljes mértékben differenciálatlan, amelyen belül szinte egyáltalán nem, vagy csak igen kevésbé különülnek el egymástól a különböző természetű intézmények és intézményes viszonyok, illetve e viszonyok által meghatározott cselekvések és kölcsönhatások. Az ilyen intézményes csoportot *vegyes intézményes csoportnak* nevezzük, és eleve feltételezzük, hogy az általunk úgynevezett heterogén intézményes csoport már többé vagy kevésbé differenciált.

- A *heterogén intézményes csoport* olyan összetett intézményes csoport, amelyen belül különböző tipikus funkciókat ellátó intézményes csoportok és/vagy különböző életszférák alakultak ki. A heterogén intézményes csoportok típusaiként megkülönböztetjük a heterogén kényszerű csoportot, a heterogén közösséget és a heterogén társadalmat.

A heterogén intézményes csoportok is lehetnek igen különböző természetűek, és különböző természetűük legfőbb vonásaira tipizálásukkal rámutathatunk. E csoportok típusait abból a szempontból határozzuk meg, hogy az adott intézményes csoporton belül kialakult különböző életszférák közül alapvetően melyik életszférán belüli intézmények és intézményes viszonyok biztosítják az adott intézményes csoport integrációját. Tehát abból a szempontból, hogy az integrációt alapvetően biztosító életszféra és intézményrendszer milyen természetű, a heterogén intézményes csoportokon belül megkülönböztetjük (1) a heterogén kényszerű csoportot, (2) a heterogén közösséget és (3) a heterogén társadalmat.

A következőkben röviden felvázoljuk az említett típusok legfőbb jellemzőit, előre bocsátjuk azonban, hogy nagyrészt a hipotézis igényével. A minket igazán érdeklő heterogén társadalomra vonatkozó felfogásunk e vonatkozásban eléggé megalapozottnak tekinthető, mivel e felfogás kialakításában az úgynevezett heterogén társadalom – munkánk további részeiben, illetve fejezeteiben tárgyalandó – részletes elemzésére támaszkodtunk. A szóban forgó másik két típus legfőbb vonásait is e csoportok részletes elemzésének az eredményeként vázolatnánk fel a megalapozottság igényével. Ilyen részletes elemzés hiányában azonban a heterogén kényszerű csoport és a heterogén közösség legfőbb vonásaira vonatkozó felfogásunk jóval kevésbé tekinthető kiérleltnek.

B) A heterogén kényszerű csoport és a heterogén közösség

a) A heterogén kényszerű csoport

Korábban (2.1Bc) említettük, hogy a kényszerű intézményes csoport jellemzően felemás társadalmi-kényszerű csoport, amely az adott csoport tagjainak az egyik része számára társadalmi, a másik része számára kényszerű csoport. Ezért itt az ilyen természetű heterogén kényszerű csoportokkal foglalkozunk.

- A *heterogén kényszerű csoport* integrációját alapvetően biztosító intézmények közvetlen kényszerítő intézmények, és ezen intézmények által meghatározott keretek között az alapvető jelentőségű kényszerű élet szférája mellett csak tökéletlen formában alakulhat ki a társadalmi élet, a közösségi élet és a magánélet szférája.

Mivel a kényszerű intézményes csoport eleve felemás testiségi csoport, ebből a szempontból nézve is eleve heterogén. Mint korábban (2.1Bc) láttuk, a kényszerű csoportban megkülönböztethetjük a kényszerítő fél, és a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyéneket,

és ezen egyének számára a csoporton belüli intézményes viszonyok, illetve e viszonyok által meghatározott cselekvések és kölcsönhatások más természetűek. A testi kényszer szervezett formában alkalmazó egyének körében érvényes intézmények számukra jellemzően társadalmi intézmények, és számukra a testi kényszer szervezett alkalmazása a társadalmi élet szférájába esik. Például a börtönőrök számára a börtönön belüli feladatok ellátása, vagy a rabszolgák felügyelői számára a felügyelet ellátása jellemzően társadalmi tevékenység. A testi kényszer szervezett formában alkalmazó egyének egy része bizonyos értelemben tartozhat a kényszerített egyének körébe is. Például a koncentrációs tábor őrei részben lehetnek kényszerűen toborzott katonák, vagy a táborban elzárta közül kiválasztott kollaboránsok. De elvileg mindig megtaláljuk az egyéneknek azt a szűkebb körét, akik számára a kényszerű együttélés, pontosabban fogalmazva a másik fél oldaláról kényszerű együttélés társadalmi természetű.

Például amit rabszolgatartó társadalomnak szokás nevezni, már nem foglalja magában a rabszolgákat, hanem csak a tágabb értelemben vett rabszolgatartókat, ide értve a rabszolgák felügyeletét ellátó egyéneket és a rabszolgák tulajdonosait. Azonban az adott intézményes csoport egésze, amelyet nevezhetünk *rabszolgatartó fél-társadalomnak*, magában foglalja a rabszolgákat is.

A kényszerű intézményes csoport lehet olyan heterogén csoport is, amelyben a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének körében is viszonylag elkülönül egymástól a magánélet, a közösségi élet és esetleg a társadalmi élet szférája, illetve amelyben kialakulnak olyan intézményes csoportok, amelyek közösségi vagy társadalmi természetűek. Például a rabszolgatartó együttélési forma is lehet viszonylag engedékeny, bizonyos teret engedve a rabszolgák magánéletének és közösségi életének, a rabszolgák családjai körében. A modern börtön is lehet olyan heterogén intézményes csoport, amelyen belül viszonylag elkülönül egymástól a rabok magánélete, közösségi élete és esetleg a társadalmi élete is. Megengedhetik például a rabok számára, hogy kialakítsanak olyan köröket, amelyeken belül vallásukat gyakorolják, valamilyen szabadidős tevékenységet végeznek, vagy esetleg részt vehetnek valamilyen szakképzésben, amelynek eredményeként – szabadulásuk után hasznosítható – szakképzettséget szerezhetnek.

A heterogén kényszerű csoportban a csoport integrációjának a legfőbb vonatkozása, hogy a kényszerített egyének az adott együttélésen belül maradjanak, és viselkedésükkel megfeleljenek a kényszerítők elvárásainak. A heterogén kényszerű csoportban a kényszerített egyének körében a csoport integrációját, és az esetlegesen kialakult életszférák határait is elvileg kizárólag a közvetlen kényszerítő intézmények, és a testi szankciók, illetve az ezek által meghatározott közvetlen kényszerű viszonyok biztosítják. Minimális követelményként az egyének csupán testi szükségleteiket elégíthetik ki bizonyos mértékben, és a szankciók közvetlenül főleg e szükségletek kielégítését befolyásolják.

A negyedik fejezetben (2.1Bb) megkülönböztettük az intézmények készítő, kényszerítő és eltérítő funkcióit. A heterogén kényszerű csoportban a közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója mellett jelentősebb szerepe van az intézmények kényszerítő funkciójának. Testi kényszerítés alkalmazása révén kényszerítik a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyéneket a kényszerítő fél által elvárt viselkedésre, és a kényszerítőkkel való együttműködésre. A testi kényszerítés alkalmazása azonban nem jelenti feltétlenül rendszeresen a testi erőszak tényleges és nyilvánvaló alkalmazását. Amennyiben a testi kényszerítés alkalmazása intézményesen meghatározott, és ezért a kényszerített egyének számára eleve kiszámítható, a kényszerített egyének, racionálisan alkalmazkodva a testi kényszerítéshez, rendszerint elkerülhetik a testi erőszak tényleges és nyilvánvaló alkalmazását. Így például a börtönőrök és a rabok, vagy a rabszolgatartók és a rabszolgák együttélése is lehet látszólag szinte teljesen mentes a testi kényszerítéstől, illetve a testi erőszaktól, ha a rabok és a rabszolgák a kényszerítők elvárásainak megfelelően viselkednek, és nem tesznek kísérletet arra, hogy kilépjenek az adott intézményes csoportból.

b) A heterogén közösség

A közösségi alapú összetett és heterogén együttélési csoportot heterogén közösségnek nevezzük, de nevezhetjük *közösségi társadalomnak* is.

- A *heterogén közösség* integrációját alapvetően biztosító intézmények közösségi intézmények, és ezen intézmények által meghatározott keretek között alakul ki és működik az alapvető jelentőségű közösségi élet szférája mellett a társadalmi élet és a magánélet szférája. A heterogén közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag valószínűleg nem haladhatja meg a közel hatvan főt.

Korábban (2.1Ba) láttuk, hogy a homogén intézményes csoportok esetében a közösség lehet tiszta közösség vagy kvázi-közösség. A tiszta közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt. Ez abból következik, hogy az egyes egyéneknek is közvetlen és jelentős hatással kell lenniük az intézményes (vagy kvázi-intézményes) szabályok kialakítására és fenntartására ahhoz, hogy az ezek által létrehozott cselekvési lehetőségek és képességek számukra a lelki szükségletek tárgyait képezzék. A kvázi-közösség létszáma viszont elvileg egyértelműen nem korlátozott, gyakorlatilag mégis korlátozott, mivel minél több egyén tartozik az adott intézmények érvényességi körébe, illetve az adott intézményes csoportba, annál jelentősebb a külső fedezetű közösségi intézményekben rejlő belső ellentmondás, és annál kevésbé valószínű, hogy még egyáltalán kvázi-közösségi viszonyokról és kvázi-közösségről beszélhetünk. A lehetséges maximális létszám különösen függ az adott intézményrendszer által megkövetelt elkötelezettség kiterjedtségétől és mértékétől, és a szabályozott tevékenység összetettségétől.

A heterogén közösség is lehet – az adott együttélési csoport átfogó intézményrendszerének a fedezete szerint – tiszta közösség vagy kvázi-közösség. Amennyiben a heterogén közösség tiszta közösség, azaz átfogó intézményei belső fedezetűek, a létszáma elvileg ebből a szempontból korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt. A valóságos heterogén közösségek azonban inkább kvázi-közösségek, azaz átfogó intézményeik az adott csoportok tagjainak a döntő többsége számára külső fedezetű intézmények, és létszámuk ebből a szempontból korlátozott. Bár a homogén kvázi-közösség létszáma elvileg egyértelműen nem korlátozott, a heterogén kvázi-közösség létszámát elvileg is korlátozottnak tekinthetjük. Amennyiben ugyanis a közösség heterogén, tehát az átfogó intézmények érvényességi körébe olyan tevékenységek is beletartoznak, amelyek önmagukban nem a lelki szükségletek tárgyait képezik, tehát az intézményekkel összefüggésben nem közösségi természetűek, az átfogó intézmények közösségi természetének a fenntartása különösen problémát jelent, és főleg ilyen szempontból korlátozott a heterogén közösség létszáma.

A heterogén közösség olyan összetett együttélési csoport, amelyben az egyének részben egyéni és társas szükségleteik közvetlen kielégítésére, részben a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésére törekszenek. Tehát a heterogén közösségen belüli tevékenység igen összetett, amelynek a megfelelő összehangolása megköveteli a cselekvések kiterjedt és viszonylag részletes szabályozását, és e szabályok megfelelő érvényesítését. Ezért heterogén közösség csak az egyének olyan körében alakulhat ki, amelyen belül még lehet biztosítani azt, hogy az átfogó intézmények alapvetően megfeleljenek az egyének szükségleteinek, és az egyének megfelelően azonosuljanak az intézményes szabályokkal abban az esetben is, ha az intézmények az adott csoport tagjainak a többsége számára külső fedezetűek. Ehhez egyrészt a csoport tagjai szűkebb körének, akik az átfogó intézmények fedezetével rendelkeznek, személyes elkötelezettséget is kell érezniük az adott csoport más tagjaival szemben ahhoz, hogy a tagok szükségleteinek megfelelő intézményeket alakítsanak ki és tartsanak érvényben. Másrészt, a csoport méretének lehetőséget kell adnia arra, hogy valamennyi tagja személy szerint és személyes felelősséggel részt vegyen a csoport mindennapi életében. Tehát a

heterogén közösség létszáma nem haladhat meg egy bizonyos mértéket, és talán – ez csupán feltételezés – hatvan fő körül lehet az ilyen csoport maximális létszáma.

A heterogén közösségben az alapvető jelentőségű közösségi élet szférájától viszonylag elkülönül a társadalmi élet szférája. Korábban (1.1B, 1.2Ab) láttuk, hogy az egyének szintjén a társadalmi élet szféráján belüli társadalmi cselekvések funkciója az, hogy megteremtik és megőrzik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat. A társadalmi élet szférájában tehát a cselekvő egyének nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem a szükségletkielégítés előfeltételeinek, pontosabban a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére törekcszenek. A szükségletkielégítés előfeltételeinek az előállítására irányuló tevékenység, amennyiben intézményesen szabályozott és intézmények által meghatározott, önmagában társadalmi természetű. A heterogén közösség esetében azonban ez az önmagában társadalmi természetű tevékenység az átfogó közösségi intézmények által meghatározottan motívumait tekintve közösségivé válik, miközben következményeit tekintve tulajdonképpen társadalmi funkciót valósít meg. Közösségi értékek és általános közösségi szabályok vonatkoznak arra, hogy a közösség tagjainak képességeikhez mérten részt kell vállalniuk a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében, és az egyes egyének azonosulnak ezekkel az értékekkel és szabályokkal.

A heterogén közösségben intézményes szankcióként elvileg nincs szükség a testi erőszak alkalmazására, és a valóságban esetleg testi erőszakot alkalmazó egyes egyénnel szemben a közösség más tagjai egységesen lépnek fel. A heterogén közösségben elkülönült életszféraként sem létezik a kényszerű élet szférája, ha esetleg szükség van egyes egyének tartós elkülönítésére, az adott közösségtől való elkülönítés a közösségből való teljes kizárást jelenti.

Heterogén közösségeknek, illetve közösségi társadalmaknak tekinthetjük például az úgynevezett ősi vagy törzsi „társadalmakat”, amelyek gyakran csak harminc-negyven főből állnak. Az adott közösséget a rokonság, az egymással rokonsági kapcsolatban lévő egyének köre képezi. A rokonság a leszármazás szerint elrendezett családokból, a család viszont egy háztartáshoz tartozó, azonos helyen együtt élő szülőkből és gyermekekből áll. A közösségen belül új család házasságkötés révén jön létre, és a házastársak gyermekei is elismert intézményes helyzetre tesznek szert a közösségben. Az intézményes helyzetet csak a nem, a kor és a származás rokonsági összetevői képezik. A szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtésében, illetve a társadalmi élet szférájában a férfiak általában olyan tevékenységeket végeznek, amelyek elszólítanak a háztól, és jelentősebb testi erőt igényelnek, tehát vadászatot, halászatot, legeltetést, stb. A nőkre főleg a házban és a kertben vagy a földeken végzendő munka esik. A gyermekek a ház és az udvar körüli teendők elvégzésében segédkeznek, míg az öregek a legszélesebb értelemben vett „politikai” feladatokat vállalják fel. A közösségen belül a viselkedésre az őszinteség, a lojalitás, a kölcsönös támogatás szabályai vonatkoznak. A közösségi értékek és szabályok vallási nézetekhez kapcsolódnak, és a központi szabályok megsértése szentségtörésnek számít. (Vö.: Habermas 1995:156-160; ford. 1987:181-184)

Habermas szerint az ilyen közösségben a szerkezetileg lehetséges összes kölcsönhatás a közösen megélt világ összefüggéseiben játszódik le. A törzs tagjai cselekvéseiket még egyidejűleg orientálhatják az aktuális cselekvési szituációkhoz, és a jelen nem lévőkkel való várható kommunikációkhoz. Mindenkor jelenlévő az a közösség, amely bizonyos mértékig feloldódik a Habermas által úgynevezett életvilág dimenziójában, tehát a közösség minden egyes kölcsönhatásban egészként termeli újra önmagát. (Habermas 1995:156-157; ford. 1987:181) Ilyen heterogén közösségnek tekinthető nagyrészt például a kolostor, a nagycsalád, vagy a hagyományos falusi rokonság is.

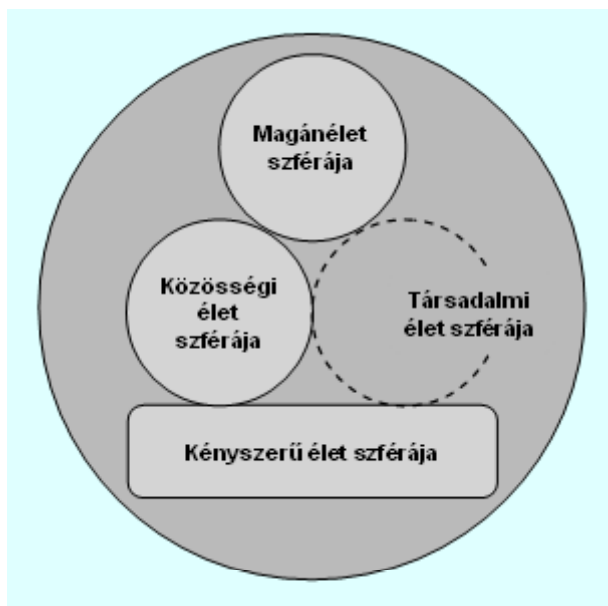
C) A heterogén társadalom

a) A heterogén társadalom fogalma

A mi érdeklődésünk középpontjában az úgynevezett heterogén társadalom áll, amelyet – a korábban bemutatott 6.2. ábra módosításával – a 6.4. ábrán szemléltetünk. Heterogén társadalomnak a társadalmi alapú összetett és heterogén együttélési csoportot nevezzük.

- A *heterogén társadalom* integrációját alapvetően biztosító intézmények társadalmi intézmények, és a társadalmi intézmények által meghatározott keretek között alakulnak ki és működnek az egyes életszférák, tehát az alapvető jelentőségű társadalmi élet szférája mellett a kényszerű élet, a közösségi élet és a magánélet szférája.

Viszonylag nagy létszámú egyének együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája felfogásunk szerint eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, azaz csak heterogén társadalom lehet. Elvileg kizárt, hogy emberek százai, milliói egy heterogén közösségben éljenek együtt. Viszonylag nagy létszámú egyének által alkotott összetett együttélési csoport vagy kényszerű heterogén csoport, vagy heterogén társadalom, vagy e két tiszta típus valamilyen keveréke. Heterogén társadalomnak tekinthető a modern nemzeti vagy állami társadalom, és annak tekinthetők a modern nemzeti társadalom keretei között található területi társadalmi csoportok, azaz például a megyék, a városok, a falvak.

6.4. ábra: A heterogén társadalom életszférái

Mint minden intézményes csoportra, a heterogén társadalomra is jellemző egy átfogó intézményrendszer, amely nagy számú egyént magába foglaló társadalom esetében egy átfogó jogi intézményrendszer, vagy ilyen intézményrendszerbe illeszkedő intézményrendszer lehet. A heterogén társadalom integrációját alapvetően biztosító intézmények társadalmi intézmények. Azonban végső soron a testi kényszer eszközével való központosított és intézményesen szabályozott rendelkezés biztosítja, azaz közvetlen kényszerítő intézmények biztosítják az átfogó társadalmi intézményrendszer érvényességét.

A közvetlen kényszerítő intézmények, és a testi kényszerítés szerepe azonban a heterogén társadalomban alapvetően eltérő a heterogén kényszerű csoportban betöltött szerepéhez képest. Egyrészt a heterogén társadalomban a testi kényszerítés, és általában a testi erőszak

alkalmazása egy viszonylag szűk életszférára korlátozódik, és más életszférák, különösen a társadalmi élet szférája elvileg mentes a testi erőszak alkalmazásától, és a közvetlen kényszermotivált cselekvésektől. Mint korábban (2.2Ba) láttuk, a heterogén kényszerű csoportban eleve meghatározott bizonyos intézményes helyzetalkotó tulajdonság vagy tulajdonságok alapján, hogy kik azok az egyének, akik a kényszerített fél intézményes helyzetében vannak. Ezzel szemben a heterogén társadalomban elvileg mindenre egyaránt érvényesek a közvetlen kényszerítő intézmények intézményes szabályai, de csak az adott csoporton belüli cselekvéseiktől, viselkedésüktől függően. A heterogén társadalomban az egyének esetlegesen kerülhetnek a kényszerű élet szférájába, az érvényben lévő intézményes szabályokhoz képest deviánsnak minősített viselkedésük következtében.

Másrészt a heterogén társadalomban alapvetően a közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója érvényesül, ehhez képest a kényszerítő funkció másodlagos és közvetett. A közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója arra irányul, hogy az adott csoporton belül élő egyéneket eltérítsék bizonyos cselekvésektől, különösen a testi erőszak másokkal szembeni alkalmazásától. A közvetlen kényszerítő intézmények eltérítő funkciója mellett a kényszerítő funkciója igen korlátozott, csak másodlagos természetű, amennyiben a társadalmi kényszerítés nem hatékony. A testi kényszerítés, illetve a közvetlen kényszerítő intézmények kényszerítő funkciója a heterogén társadalomban – a kényszerű élet szférájától eltekintve – csak közvetve, a társadalmi kényszerítés közvetítésével érvényesül. Csak akkor kerül sor a testi erőszak tényleges alkalmazására, ha a társadalmi természetű szankció alkalmazása nem bizonyul eredményesnek az elvárt cselekvés kikényszerítésében. Például a modern társadalomban társadalmi kényszer az adózás, és ha valaki az adózásra vonatkozó kötelezettségének nem tesz eleget, az ehhez kapcsolódó szankció társadalmi természetű (pénzbüntetés, vagy javainak elvétele), és csak ezt követi esetleg a testi kényszerítés, a szabadságvesztés.

A testi kényszert szervezett formában alkalmazó egyének körében érvényes intézmények számukra jellemzően társadalmi intézmények, és számukra a testi kényszerítés alkalmazása a társadalmi élet szférájába esik. Például a börtönőrök számára a börtönön belüli feladatok ellátása, a rendőrök számára az erőszakos tüntetők fegyelmezése társadalmi tevékenység. Korábban (2.2Ba) láttuk, hogy ez elvileg így van a heterogén társadalmi-kényszerű csoportban is. A heterogén társadalomban azonban a kényszerű csoporthoz képest jóval szűkebb a kényszerű élet szférája, amelyen belül jellemző a testi erőszak alkalmazása.

Korábban (1.1B, 1.2Ab) láttuk, és a heterogén közösség tárgyalásánál is utaltunk arra, hogy az egyének szintjén a társadalmi élet szféráján belüli társadalmi cselekvések funkciója az, hogy megteremtik és megőrzik a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat. A társadalmi élet szférájában tehát a cselekvő egyének nem szükségleteik közvetlen kielégítésére, hanem a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeinek a megteremtésére törekszenek. A szükségletkielégítés előfeltételeinek az előállítására irányuló tevékenység, amennyiben intézményesen szabályozott és intézmények által meghatározott, eleve társadalmi természetű. Fentebb (2.2Bb) láttuk, hogy a heterogén közösség esetében ez az önmagában társadalmi természetű tevékenység az átfogó közösségi intézmények által meghatározottan motívumait tekintve közösségivé válik, miközben társadalmi funkciót valósít meg. A heterogén társadalomban azonban, mivel az átfogó intézményrendszer alapvetően társadalmi természetű, a szükségletkielégítés előfeltételeinek az előállítására irányuló tevékenység, amely önmagában is társadalmi természetű tevékenység, elvileg tisztán társadalmi természetű.

- A heterogén társadalomban a társadalmi élet szférájában elvileg tisztán érvényesül a társadalmi intézmények tényleges funkciója, és az intézmények természetének az egyes egyének részéről az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg, a tipikus cselekvések a társadalmi cselekvések, a tipikus kölcsönhatások a társadalmi kölcsönhatások.

Korábban (2.2Bb) láttuk, hogy a heterogén közösségben az önmagában társadalmi természetű életszférát áthatják a közösségi értékek és szabályok, és a közösségi természetű motívumok. A heterogén társadalomban viszont a társadalmi élet szférája az alapvető életszféra, következésképpen inkább az a valószínű, hogy bizonyos mértékben az önmagában közösségi természetű életszférát hatják át a társadalmi értékek, szabályok és törekvések. Itt valószínűleg arról van szó, amit – más fogalmakban kifejezve – Habermas az életvilág rendszer általi gyarmatosításának nevez. (Habermas 1995:196; ford. 1987:212)

b) A heterogén társadalom kutatása

Felfogásunk szerint tehát viszonylag nagy létszámú egyének együttélésének átfogó és önkéntes együttélési formája eleve csak társadalmi alapú együttélési forma, azaz csak heterogén társadalom lehet. A modern nemzeti vagy állami társadalom is heterogén társadalomnak tekinthető, olyan értelemben, ahogyan a heterogén társadalom fogalmát fentebb meghatároztuk.

- A modern társadalom mint heterogén társadalom kutatásában ezen együttélési csoport mindkét jellemző vonására egyaránt tekintettel kell lenni, azaz hogy egyrészt heterogén együttélési csoportról, másrészt társadalmi csoportról van szó.

Ha a modern társadalmat heterogén társadalomnak tekintjük, a szociológiaelmélet egyes képviselői részéről két jellemző hibával találkozhatunk e társadalom szociológiai kutatásában. Az egyik jellemző hiba, hogy a modern társadalmat az itt tárgyalt szempontból differenciálatlannak, homogénnek tekintik. A másik jellemző hiba, hogy egyes szerzők hangsúlyozzák a modern társadalom differenciáltságát, de a szóban forgó társadalmat átfogóan úgy értelmezik, mintha általunk úgynevezett heterogén közösség lenne.

Az elsőként említett hiba vagy probléma főképpen abban nyilvánul meg, hogy a szociológiaelméletben többnyire tágran értelmezik a társadalmiságot, és ezzel összefüggésben a szociológia társadalmi létezőkre vonatkozó fogalmait és összefüggéseit általában véve egyaránt érvényesnek tekintik az általunk úgynevezett társadalmi élet, a közösségi élet és a kényszerű élet szférájára. E problémára többször utaltunk a munkánkban eddig tárgyalt, és a társadalmi tényezőkre vonatkozó fogalmak – például a társadalmi intézmény, a társadalmi cselekvés és a társadalmi kölcsönhatás – különböző értelmezéseinek a bemutatásánál.

Ezzel szemben mi azt hangsúlyoztuk a fő életszférák elkülönülésének a tárgyalásánál (1.2Bb), hogy az úgynevezett társadalmi jelenségek elemzéséhez a társadalmi élet szféráját el kell határolnunk mind a magán- és a közösségi élet szférájától, mind a kényszerű élet szférájától. Az intézményes szociológia elméletében előfeltételezzük, hogy az említett szférák, bár egymással szoros összefüggésben, de egymástól elhatárolódva léteznek. Vannak bizonyos általános összefüggések, amelyek a szóban forgó négy szféra közötti viszonyokra és kölcsönhatásokra vonatkoznak, és amelyek mind a négy, vagy a közösségi és a társadalmi élet szférájára egyaránt érvényesek. Az emberi élet négy fő szféráján belül azonban lényegében eltérő mechanizmusok működnek, és más törvényszerűségek érvényesülnek. Ezt mindenképpen figyelembe kell vennünk az általános szociológiaelmélet, illetve a szociológiai társadalomelmélet kidolgozásában és érvényességi körének meghatározásában.

- Az intézményes szociológia elmélete szándékunk szerint átfogóan a modern heterogén társadalomra, ezen belül különösen a társadalmi élet szférájára és a homogén társadalmi csoportokra, valamint a modern társadalom keretében lévő heterogén csoportokon belül a társadalmi élet szférájára érvényes.

Ahogyan azt az első fejezetben (3.1Ba), az intézményes szociológia központi kutatási területének a tárgyalásánál is kiemeltük, a szóban forgó elmélet bizonyos fogalmai és

összefüggései tehát az emberi élet fő szféráinak a meghatározását és elkülönítését, a közöttük lévő összefüggések kimutatását, valamint a közösségi és a társadalmi élet szférájában egyaránt érvényes összefüggések kimutatását szolgálják. Az intézményes szociológia, illetve felfogásunk szerint egyáltalán a szociológia érdeklődésének a középpontjában azonban a társadalmi élet szférája áll, tehát más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe.

Az általunk vizsgált társadalom lehet viszonylag homogén társadalmi csoport, például valamilyen társadalmi szervezet (pl. ipari üzem, bank, szakszervezet, politikai párt, egyetem stb.). A valóságban a leginkább homogén társadalmi csoportok az úgynevezett társadalmi szervezetek. De az általunk vizsgált társadalom lehet heterogén társadalmi csoport is, mint például egy település, amelyen belül megkülönböztethetjük a korábban tárgyalt fő életszférákat. Ebben az esetben azonban a kutatás érdeklődésének a középpontjában a társadalmi élet szférája áll, és más életszférákon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a kutatás érdeklődési körébe.

Fentebb a másik jellemző hibaként azt említettük, hogy egyes szerzők hangsúlyozzák a modern társadalom differenciáltságát, de a szóban forgó társadalmat átfogóan úgy értelmezik, mintha általunk úgynevezett heterogén közösség lenne. Vegyük észre, hogy a modern társadalmat a fogalmaink szerinti heterogén közösségnek tekinti például Parsons és Habermas is. Ez főleg azzal függ össze, hogy felfogásuk szerint a társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket végül is szabályok határozzák meg, azonban nem ismerik fel a szabályok, illetve az intézmények általunk a negyedik fejezetben (2.2A) úgynevezett tényleges funkcióját, csupán normatív funkcióját. Ezért eleve közösségi szabályokat, illetve közösségi intézményeket, tehát közösséget kell feltételezniük ahhoz, hogy meg tudják magyarázni a szabályokhoz való alkalmazkodást.

Parsons nagyrészt az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájához hasonló értelemben beszél az instrumentális irányultságok alrendszeréről, és hangsúlyozza ezen alrendszer elkülönülését a rokonsági egységektől. (Parsons 1951:157-158) Az instrumentális irányultságok alrendszerét azonban nem elemzi sajátos természetének megfelelően, mivel az instrumentális irányultságot előfeltételezve nem tartja elképzelhetőnek a szabályokhoz való alkalmazkodást, és a rendezett emberi együttélést. Az ötödik fejezetben (2.2Aa) is említettük, hogy Parsons a kifejező és az instrumentális cselekvési irányultságon túl megkülönbözteti az erkölcsi irányultságot is. Az erkölcsi irányultság azonban felfogása szerint nem önálló irányultság, nem a cselekvő egyén kielégítésére vonatkozik, hanem a kollektivitás közös érdekének az érvényesítésére vonatkozó irányultság. (I.m.:59-61) Az elemzés bizonyos pontjáiig viszonylag egyértelműen megkülönbözteti egymástól a kifejező és az instrumentális irányultságot, az előbbit az érzelmi, az utóbbit az érzelmileg semleges mintaváltozóhoz kapcsolva. Elismeri, hogy a modern társadalomban az instrumentális irányultság a domináns, azonban az instrumentális irányultság alapján nem tartja elképzelhetőnek a szabályokhoz való alkalmazkodást és a társadalmi rendet. Ezért az irányultság harmadik típusaként megkülönbözteti az erkölcsi irányultságot, amelynek alárendeli az instrumentális irányultságot, és ezáltal az instrumentális irányultságot összemosza a kifejező irányultsággal. (Ilyen fordulópont például: I.m.:132)

Tehát Parsons a modern társadalmat fogalmaink szerint heterogén közösségnek tekinti, amelyben a társadalmi élet szféráján belül érvényesülő irányultságot áthatja az erkölcsi és a kifejező irányultság. Felfogása szerint az instrumentális irányultságok alrendszerében a relációs jutalom-rendszer elsődlegesen helyeslésből és megbecsülésből, illetve ezek ellentéteiből épül fel. (Parsons 1951:158) Az instrumentális irányultságok alrendszerének követelménye, hogy azoknak osszanak nagyobb kedvezményeket (facilities), akik az alkalmasság és felelősség magasabb szintjén helyezkednek el. Az instrumentális teljesítmény értékelése azonban eleve azt jelenti, hogy nagyobb kedvezményekkel rendelkezni önmagában (személyes)

jutalmat jelent.² Parsons felfogásában szó szerint lehetetlen az instrumentális alrendszerben a teljesítmények értékelése szerinti szankcionálás a (személyes) jutalmak megfelelő differenciálása nélkül. (I.m.:159) Parsons tehát az instrumentális irányultságok alrendszerében, azaz a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájában az intézmények és a cselekvések következményeit mint a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit összemosza a lelki szükségletek tárgyait képező következményekkel, és végül is az utóbbiakat tekinti alapvetőnek.

A közösség és a társadalom közötti klasszikus megkülönböztetés (2.1Aa) helyébe Habermasnál az életvilág és a rendszer megkülönböztetése lép, a klasszikus megkülönböztetéshez hasonló értelemben. Felfogása szerint a társadalmat életvilágként és rendszerként egyaránt értelmezni kell. (Habermas 1995:119-120; ford. 1987:153) Felfogása szerint a törzsi társadalomban a kevésbé differenciált rendszerrel tulajdonképpen azonos terjedelmű volt az életvilág. A modern társadalomban azonban a rendszer és az életvilág egyre inkább elválík egymástól, és az életvilág egyre inkább a társadalom egyik alrendszerévé süllyed le. Eközben a rendszer mechanizmusai egyre inkább leválnak azokról a társadalmi szerkezetekről, amelyek révén a társadalmi integráció végbemegy. A modern társadalmak önállósult szervezeteiben a nyelvtől megfosztott rendszerszerű mechanizmusok – mint a pénz és a hatalom – határozzák meg az értékektől és a szabályoktól messzemenőig eloldott társadalmi kölcsönhatásokat. A társadalmi viszonyok olyan szervezeti formái jönnek létre, amelyek a perifériára szorítják a szabályokhoz igazodó, és a kölcsönös megértésre irányuló beállítottságokat, illetve egyáltalán az életvilágot. (I.m.:154; ford.:179-180)

Habermas szerint bár az életvilág alrendszerre zsugorodik össze, a társadalom mint rendszer mechanizmusai is végső soron az életvilágban gyökereznek, s az életvilág marad az az alrendszer, amely a társadalmi rendszert egészében meghatározza. Ezért van szükségük a rendszerhez tartozó mechanizmusoknak az életvilágban való lehorgonyzásra, azaz intézményesülésre. (Habermas 1995:154; ford. 1987:179-180) Az életvilág szerkezeti differenciálódása, főleg a jog és az erkölcs elkülönülése határozza meg a társadalom rendszerszerű differenciálódását. A rendszerdifferenciálódás során minden újonnan döntővé vált mechanizmust meg kell alapozni az életvilágban, és státusz, hivatali tekintély vagy polgári magánjog révén intézményesíteni kell. Ez Habermas szerint is a Parsons által úgynevezett „értékáltalánosítás” révén valósul meg, amikor a közösen osztott értékek a fejlődés során egyre általánosabb és formálisabb formában fogalmazódnak meg, és így a modern társadalomban az egyetértés biztosítása egyre elvontabb szintre kerül. (Habermas 1995:173, 178-179; ford. 1987:194, 198-199) Látjuk tehát, hogy a modern társadalom Habermas felfogása szerint is olyan heterogén közösség, amelyben az integrációt alapvetően biztosító intézmények közösségi intézmények, és ezen intézmények által meghatározott keretek között alakul ki és működik az alapvető jelentőségű életvilág, azaz a közösségi élet szférája mellett a rendszer, azaz a társadalmi élet szférája is.

Ezzel függ össze, hogy Habermas a rendszert, illetve a társadalmi élet szféráját tulajdonképpen nem a saját természete szerint kritizálja, hanem az életvilággal, a közösségi élet szférájával szemben támasztható követelmények érvényesülését kéri számon a rendszertől, a társadalmi élet szférájától. A kommunikatív cselekvést mint ideált szemmel tartva fogalmazza meg kritikáját a rendszerről, a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférájáról, és ezáltal általában a modern társadalomról. Azonban ez inkább utópia, mint kritika. A társadalmi élet szférájának ugyanis elvileg nem felel meg az úgynevezett kommunikatív cselekvés. A társadalmi élet szféráját, és általában a modern társadalmat a maga természetének megfelelő ideált szemmel tartva lehet érdemben kritizálni.

² Parsons jutalmaknak valójában a fogalmaink szerinti olyan pozitív személyes szankciókat nevezi, amelyek a lelki szükségletek tárgyait képezik az adott egyének számára. (Ehhez lásd 3. fejezet: 2.1Ab)

3. A premodern és a modern társadalom

A szociológia a modern társadalom kutatására jött létre, és a szociológiai kutatás elsősorban ma is a modern társadalomra irányul. A premodern intézményes csoportok igen különböző formái alakultak ki az emberiség történelme folyamán, mielőtt a föld egyes területein kialakultak a modern társadalom ismertető jegyeinek többé vagy kevésbé megfelelő társadalmak. A fejezet harmadik részének első felében a premodern intézményes csoportok különböző formái közül a feudális társadalmat emeljük ki, és e társadalom emberi viszonyait és átfogó vonásait mutatjuk be. Főleg azért, mert viszonylag tiszta típusként a feudális társadalom tekinthető a modern társadalom történelmi előzményének, amelyből évszázadok során kialakult a modern társadalom. Tehát a feudális társadalommal összehasonlítva jól rávilágíthatunk a modern társadalom legfőbb sajátosságaira. A harmadik rész második felében a modern társadalom kialakulásának főbb tényezőire, és a modern társadalom legfőbb sajátosságaira mutatunk rá.³

3.1. A premodern feudális társadalom

A) A feudális társadalom emberi viszonyai

Szociológiai szempontból kellene történelmet írni annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy az intézményesülés, és az intézményes csoportok milyen formái alakultak ki, és hogyan változtak a történelem során. (Berger – Luckmann 1998:113) E történelmet nagyrészt már megírták a kutatók, mi azonban csak arra vállalkozunk, hogy a premodern intézményes csoportok közül az úgynevezett feudális társadalom emberi viszonyait és átfogó vonásait röviden felvázoljuk.

A következőkben döntően Marc Bloch *A feudális társadalom* című munkájára támaszkodva mutatjuk be a hűbéri vagy feudális társadalom fő vonásait. (Bloch 2002) Azonban mivel igen sűrűn szükség lenne az említett könyv különböző oldalaira való hivatkozásokra, e vonatkozásban mellőzzük a pontos hivatkozásokat. A hűbériség Block által vizsgált klasszikus korszaka, amelyben viszonylag tiszta formában érvényesültek a hűbéri intézmények és a hűbéri viszonyok, nagyjából a 9. század közepétől a 13. század közepéig terjedt, földrajzilag pedig főleg Nyugat-Európára volt jellemző. A hűbériség nem csupán Európában alakult ki, az európai hűbériséghez, illetve az európai feudalizmushoz hasonló vonásaik alapján beszélhetünk a többi között egyiptomi, kínai vagy japán feudalizmusról is, de – az említett szerzőhöz hasonlóan – mi csak az európai feudalizmussal foglalkozunk. Bloch megkülönbözteti az európai feudalizmus első korszakát, amely a 9. század közepétől a 11. sz. közepéig, valamint a második korszakát, amely a 11. század közepétől a 13. sz. közepéig tartott.

Mielőtt a feudális társadalom bemutatására rátérnénk, célszerű különbséget tenni a hűbéri és a feudális kifejezések jelentése között. *Hűbérnek* nevezzük egy adott egyén által azzal a szándékkal egy másik egyén rendelkezésére bocsátott jószágot, hogy ennek elfogadásával a másik fél hűséget vállal, azaz bizonyos vonatkozásokban általános és hosszú távra szóló kötelezettséget vállal az előbbi elvárásainak megfelelő magatartásra. A szóban forgó korban a

³ Ha az olvasót nem érdekli a feudális társadalom, a fejezet harmadik részének az első fele (3.1) az olvasás során kihagyható, kivételesen anélkül, hogy ez jelentősen megnehezítené a továbbiak megértését.

hűbér jellemzően a hűbérbirtok volt. A hűbérbirtok azonban idővel örökölhetővé vált, és ezt az átörökíthető hűbérbirtokot nevezték és nevezik feudumnak, a hűbériség rendszerét pedig feudalizmusnak. Tehát a következőkben a hűbéri és a feudális kifejezéseket általában azonos értelemben használjuk, és eltekintünk attól, hogy – a hűbér fogalmát tágabban értelmezve – a hűbér nem csupán hűbérbirtok lehet.

Mint már az első fejezetben (1.1Aa) is említettük, munkánkban az intézményes szociológia rendszeres elméletének a kifejtése során fontos szempontnak tartjuk, hogy csupán olyan szociológiai kifejezéseket, illetve fogalmakat használjunk, amelyek jelentését, illetve tartalmát előzetesen már meghatároztuk, vagy az első használatukhoz kapcsolódva meghatározzuk. Azonban a következő áttekintés nem képezi sem elvont, sem empirikus szinten az elmélet részét, és a feudális társadalom rövid bemutatása során elkerülhetetlennek tűnik olyan fogalmak használata, amelyek meghatározásával még nem foglalkoztunk, és amelyek tartalmát kifejezett meghatározás nélkül magától értetődőnek tekintjük. E fogalmak közül néhány fontos fogalomra – a szerepviszony, az uralom és a hatalom fogalmára – röviden mégis felhívjuk a figyelmet.

A feudális társadalom emberi viszonyait főleg olyan szinten mutatjuk be, amelyet majd a tizedik fejezetben szerepviszonyoknak nevezünk. A harmadik fejezetben (3.2Bb) vezettük be a szereplehetőségek fogalmát, és ehhez kapcsolódva fogalmazhatunk úgy, hogy a *szerepviszony* szereplehetőségeknek és az általuk feltételezett cselekvési képességeknek az egyének közötti tartós összekapcsolódása. A tizedik fejezetben majd rámutatunk arra, hogy a szerepviszonyok önmagukban csak normatív viszonyok, és a valóságban csak bizonyos mértékben, többé vagy kevésbé esnek egybe a tényleges intézményes viszonyokkal, illetve a tényleges társadalmi viszonyokkal. A szerepviszonyok bemutatása révén tehát elég felületesen ismerhetjük meg egy adott társadalom, jelen esetben a feudális társadalom tényleges emberi és társadalmi viszonyait. Számunka azonban ez a felületes ismertetés is kielégítő, egyrészt tekintettel a feudális társadalom történeti kutatásának a korlátaira, másrészt arra, hogy mi eleve csak nagyvonalakban szeretnénk felvázolni a feudális társadalom sajátos viszonyait és vonásait.

Az uralom egy adott egyén vagy csoport által a testi erőszak eszközével való, intézmények által meghatározott és kizárólagos rendelkezés az egyének vagy csoportok tágabb körében. A rövideg kedvéért a hatalom fogalmát itt csupán – általunk a nyolcadik fejezetben majd bírálendő – fenomenalista módon, azaz feltételezett megnyilvánulási formájára, illetve következményére történő hivatkozással határozzuk meg. A hatalom olyan képesség, amely a vele rendelkező egyénnek vagy csoportnak lehetőséget nyújt a hatalmi függésben lévő egyén vagy egyének érdekei érvényre jutásának, cselekvéseinek alapvetően egyoldalú befolyásolására, ezáltal a saját érdekei kiemelkedő mértékű érvényesítésére.

a) A feudális társadalom hűbéri viszonyai

Nyugat-Európára a 9. század elején általában az alacsony népsűrűség, és emellett a lakosság nagyon egyenetlen területi eloszlása volt jellemző. Egyes helyeken a családok egymástól meglehetősen távol, az általuk művelt földek központjaiban éltek, másutt viszont falvakba tömörültek. A falvakban többnyire egymás szoros szomszédságában éltek az emberek, a falvakat viszont nagy kiterjedésű lakatlan térségek választották el egymástól. A különböző falvak lakói közötti összeköttetés jelentős akadályokba ütközött. Jelentősen leromlott a közbiztonság, amihez az elnéptelenedés is hozzájárult. Karbantartás híján a régi római utak is tönkrementek, a hidak javítását is elmulasztották, és sok helyen már nem lehetett átkelni rajtuk. Viszonylag nagyobb távolságokba a legcélszerűbb volt lóháton, esetleg lovas fogattal utazni.

Nagy Károly uralkodása alatt, a 9. század elejére a Frank Birodalom megközelítőleg Nyugat-Európa egész területére kiterjedt. A Nagy Károlyt követő Karoling uralkodók uralkodása alatt azonban a birodalom részekre hullott, és az egyes királyságokban az uralkodók nem voltak képesek sem a belső erőszak visszaszorítására, sem a behatoló vikingekkel, magyarokkal, arabokkal szembeni hatékony védelemre. A király és a főurak közti kapcsolatok megszakadtak, a királyság egymástól lényegében független tartományokra, grófságokra, uradalmakra esett szét. A főurak fokozatosan magukhoz vonták az uralkodók jogait, megszerezték az úgynevezett immunitást, azaz tulajdonképpen maguk alakíthatták a jogot, és fennhatóságukat kiterjesztették a birtokaikon élőkre.

A feudális társadalom kialakulása szorosan összefüggött azzal, hogy már a rokonsági kötelékek sem biztosították megfelelően az együttélési csoportok integrációját, ugyanakkor az állami, illetve királyi uralom mélyrehatóan meggyengült. Ilyen körülmények között, nagyon leegyszerűsítve a következő két törekvés vezetett a hűbériség intézményeinek és a hűbéri viszonyoknak a kialakulásához. Egyrészt keresni valakit, akik fegyvereikkel és esetleg embereikkel szolgálnak bennünket, másrészt keresni valakit, aki embereivel és fegyvereivel megvédelmez bennünket. A vagyonnal és hatalommal rendelkezők csak úgy tudták megőrizni vagyonukat és hatalmukat, ha a szolgálatukra kötelezett alárendeltekre támaszkodhattak, az utóbbiak viszont a jelentősebb vagyonnal és hatalommal rendelkezők védőszárnyai alá igyekeztek.

A hűbéri viszonyok kialakulásának kezdetei visszavezethetők a 8. század elejére, amikor a frank királyok a katonai szolgálat ellentételezésére híveiknek jótéteményt (beneficiumot) adományoztak. A jótétemény földbirtok volt, amelyért cserébe a megajándékozott, akit vazallusnak neveztek, hűséggel és katonai szolgálattal tartozott az adományozónak. A vazallus maga is továbbadományozhatott hűbérbirtokot, és ezzel a hűbérurakból és vazallusokból álló hűbéri lánc alakult ki. A királyok nagyrészt úgy tudták megszerezni az uralmat, és az uralom megszerzése után úgy tudtak maguknak további támogatókat szerezni, főleg megfelelő hadsereget kiállítani, hogy földadományokkal rengeteg embert, többnyire előkelő személyeket vontak függőségbe. A fegyveres kíséret volt tagjai akkor is az uralkodó vazallusainak számítottak, ha letelepedtek a tőle kapott földeken. De ugyanilyen kötelékek fűzték az uralkodóhoz azokat a birtokokhoz juttatott újabb híveket is, akik addig nem harcoltak vele együtt. Mivel mindegyiküket az alárendeltek szűkebb vagy tágabb csoportja vette körül, az uralkodó elvárta tőlük, hogy biztosítsák ezek körében a rendet, és szükség esetén tartsák rajta a szemüket a szomszédságukban élőkön is. Ekképp a hatalmas birodalom lakosai között különváltak a király hűbéreseinek a népes táborához tartozók, akik kiállították a királyi hadsereg jelentős részét, és élvezték az uralkodó különleges védelmét.

A Karolingok hivatalnokaik ingatag hűségét is a gyakorlatban már kipróbált és bevált hűbéri kötelékekkel igyekeztek tartóssá tenni. A hivatalnokok felesküdték a királynak, és egyre gyakrabban azok közül kerültek ki, akik vazallusként szolgáltak tisztségük elnyerése előtt. A 8. század közepétől a frank védnökséget elismerő idegen fejedelmektől is megkövetelték, hogy átessenek a hűbéreskü ceremóniáján, és ettől foga őket is a király vagy a császár vazallusainak tekintették. A nagyrészt már kialakult hűbéri viszonyokat a Karoling uralkodók igyekeztek felhasználni az államigazgatás céljaira. A hűbéruraknak a hierarchia minden szintjén kezességet kellett vállalniuk hűbéreseik magatartásáért, és kötelességük ellátására kellett őket szorítaniuk. Ebből a szempontból fontos volt, hogy a hűbéri viszonyokat beépítsék a törvények rendszerébe, és kellőképp megszilárdítsák ahhoz, hogy a király támaszaként szolgálhassanak. A Karolingok ezzel az erőfeszítésükkel teljesítették ki a hűbériségnek a társadalom életében játszott szerepét.

Miután a Nagy Károlyt követő Karoling uralkodók uralkodása alatt a Frank Birodalom részekre hullott, és az egyes királyságokban az uralkodók nem voltak képesek sem a belső erőszak visszaszorítására, sem a behatolókkal szembeni hatékony védelemre, az embereknek még inkább szükségük volt védelmezőkre, a védelmezőknek viszont alárendeltekre. De a hűbéri viszonyok kiterjesztése már nem a királyok érdekének a védelmében történt, óriási méretekben megnőtt a hűbéresküik számára. A hűbéri intézmények és viszonyok kialakulása nagyrészt hódítások eredménye volt. A 11. század elején a normandiai hercegek angliai lételepedésével a győztesek magukkal vitték a meghódított országba a francia hűbériség intézményeit, amelyek addigra részben már angol földön is kialakultak. Hasonló történt Itáliában, ahol szintén normann kalandorok jelentek meg, és több fejedelemséget is létrehoztak.

A hűbéri viszonyban vagy kapcsolatban két egymást feltételező intézményes helyzetben és szerepben lévő fél, a hűbérúr és a hűbéres áll egymással szemben, amelyben a fölérendelt fél a hűbérúr, az alárendelt a hűbéres. A hűbérurat többnyire a meglehetősen általános értelmű „úr” szóval jelölték, az alárendelt személyt „az úr emberének”, hűbéresnek, illetve vazallusnak nevezték. Mi a következőkben általában a hűbérúr és a hűbéres kifejezéseket használjuk a két intézményes helyzet, illetve e helyzetekben lévőkre vonatkozó szerepek jelölésére.

A két személy között a hűbéri viszony az ünnepélyes külsőségek között lezajló hűbéreskü révén jött létre, mégpedig mindkét fél jogainak és kötelességeinek a meghatározása szempontjából. A hűbéres – olykor az úr előtt térdelve – összetett kezét a hűbérúr kezébe helyezte, amely a hűbéres részéről a behódolást és a felajánlkozást jelentette, és elmondta az eskü szövegét. E cselekedet a jogszokások szerint a két személyt életük végéig tartó örök hűségre kötelezte egymás iránt. A hűbéreskü nem volt azonos az ehhez képest jóval gyakoribb hűségesküvel. A hűségeskü szinte közhelyszerű ígéret volt, amely akár több alkalommal is elhangozhatott ugyanazon személy előtt. A hűbéreskü mindig magában foglalta vagy maga után vont a hűségesküt, miközben számos hűbéreskü nélküli hűségesküre került sor. A hűbéreskü kétoldalú személyes elkötelezettséget jelentett, a hűségeskü viszont csak egyoldalú elkötelezettséget fejezett ki, és ritkán fordult elő, hogy az úr is hasonló esküt tett volna. A hűbéri viszonyt az egyik vagy a másik, vagy mindkét fél élete végéig felbonthatatlan köteléknek tekintették, kivéve a kötelék kölcsönös megegyezéssel való megszüntetését, vagy azt az esetet, ha a hűbérúr nem teljesítette kötelezettségeit, és a hűbéres erre hivatkozva tekintette érvénytelennek, illetve mondta fel a megállapodást.

A hűbérúri és a hűbéresi szerep, illetve a hűbéri viszony a legáltalánosabban a hűbérúrtól a hűbéres megvédését, a hűbérestől a hűbérúr szolgálását követelte. A hűbérúr jogait és kötelességeit általában részletesen nem szabályozták. A hűbéres jogainak és kötelességeinek pontosabb megfogalmazására a precedensekből táplálkozó szokásjogban került sor, amely fokozatosan kristályosodott ki az igazságszolgáltatási gyakorlat során. Egyre gyakrabban előfordult, hogy ezeket a hajdan pusztán hagyományokon alapuló szabályokat beleiktatták magába a megegyezésbe is. A mindössze néhány szóból álló hűbéresküt így kiegészítette a hűségígéret szövege, amelyet tetszés szerint lehetett bővíteni, és így megfelelő teret engedett a szabályok pontosabb megfogalmazásának. Idővel tehát az általában vett hűség, illetve a mindenre kiterjedő engedelmisség helyébe a részletesebben kidolgozott megállapodás lépett.

A hűbérest általános engedelmisségi és segítségadási kötelezettség terhelte. A hűbéres elsődleges kötelessége az volt, hogy a harcban lóháton és teljes fegyverzetben az úr rendelkezésére álljon, és harcba szálljon az úr oldalán. A hűbérest azonban általában legalább egy-két fegyverhordozó is elkísérte, valamint saját hűbéresei is felsorakoztak a zászlaja alá. Emellett a hűbéres köteles volt részt vállalni ura várának őrzésében. Olykor csak a harcok idején kellett megjelennie, olykor viszont társaival föl váltva látta el ezt a szolgálatot. Ha a hűbéres maga is rendelkezett erődítménnyel vagy várral, a kapujának mindig nyitva kellett állnia ura előtt. A szokásjog azonban idővel lehetővé tette a hűbéres számára, hogy ne valamennyi neki

alárendelt hűbéressel, hanem ehhez képest kevesebb, meghatározott számú hűbéressel jelenjen meg ura szolgálatában.

Az úr hűbéresei békeidőben az úr „udvarát” alkották, amelyet nagyjából rendszeres időközönként – többnyire a fontosabb egyházi ünnepek alkalmával – teljes létszámban összehívott, és amely hol bíróságként, hol a kor erkölce szerint minden fontos döntés előtt megkérdezendő tanácsadó testületként, hol díszőrségként állt rendelkezésére. Egy hűbérúr uralmát és hatalmát a legékesebben az jelképezte, ha mások előtt nagyszámú tőle függő emberrel körülvéve mutatkozott, akik különböző, hódolatukat kifejező szolgálatokat láttak el a személye körül. A fegyveres segítségadáshoz hasonlóan az udvari szolgálatot is egyre inkább szabályozták. Az udvarban való megjelenés azonban a szolgálat mellett sok előnnyel is járt, a hűbéresek gyakran kaptak bőkezű ajándékokat uruktól, ingyen lakomákban részesültek, és részt vehettek az irányító hatalom gyakorlásában is. Egy idő után a hűbérest különböző adófizetési kötelezettségek is terhelték. Kezdetben valószínűleg csak kivételes és többé-kevésbé önkéntes ajándékatadásokra került sor. Később azonban – legalábbis egyes területeken – a szokásjog kötelezővé tette ezeknek az adóknak a megfizetését.

Mint már említettük, a hűbérúr jogait és kötelességeit általában részletesen nem szabályozták. A hűbérúr hűbérként jellemzően hűbértokot adományozott a hűbéresnek, de a hűbér különféle jövedelmekből (dézsmák, egyházi kazuálék, piaci illetékek, vámok) is állhatott. A hűbéres birtokába a hűbértok az adott birtok területén élő és dolgozó telkes jobbágyokkal együtt került át, akik természetbeni vagy pénzbeli szolgáltatásokkal és munkakötelezettséggel tartoztak neki. Hűbértok azonban nem csupán a hűbéresnek ténylegesen nyújtott hűbérúri adomány révén jött létre, sok esetben a fegyveres védelmet kereső ember ajánlotta fel birtokát az úrnak, amit aztán hűbértokként kapott vissza. Sőt – ezt mi tesszük hozzá – valószínűleg az is előfordult, hogy az úr testi kényszerítéssel bírta rá a másik felet arra, hogy hűbéresévé váljon, a hűbérúr tulajdonképpen saját emberei zaklatásaitól, harci cselekményeitől „védte meg” a hűbérest. A hűbéri viszony hódítás eredménye is lehetett, amikor a meghódított birtok ura megtarthatta földjeit és embereit, de annak árán, hogy a hódító hűbéresévé vált.

A hűbérúr számára a szokásjog általában nem írta elő, hogy a hűbéres esküjét szóbeli vagy írásbeli elkötelezettséggel viszonzza, a felettesi ígéretek inkább csak kivételképpen jelentek meg. Arra tehát nem volt mód, hogy a felettes kötelességeit is ugyanolyan részletességgel rögzítsék, mint a hűbéres kötelességeit. Az úr általános kötelessége az volt, hogy meg kell oltalmaznia emberét, „minden teremtménnyel szemben és ellenében, ki él vagy hal”. Mindenekelőtt a hűbéres testét kellett védelmeznie, de gondoskodnia kellett javai és emberei biztonságáról is. A hűbérúr azonban nem csak védelmezőként, hanem igazságot szolgáltató bíróként is hűbérese rendelkezésére állt.

Minthogy a hatalom fogalma viszonylagos, gyakran ugyanaz a személy, miközben nála gyengébbeket oltalmazott, egy nála hatalmasabb hűbérese volt. Így a hűbéri viszonyok szerteágazó, alá- és fölérendeltségi rendszere jött létre. A hierarchikus rendszer csúcsán a király helyezkedett el, aki – ha megkapta a pápai fölszentelést – esetleg császári méltóságra is emelkedhetett. A király alatt voltak találhatóak a király legfőbb hűbéresei, egyrészt a katonai arisztokráciához tartozó főurak, másrészt az egyházi főméltóságok. Őket saját hűbéreseik kevésbé előkelő tömege követte, akik a király hűbéreseinek hűbéresei voltak. Az így létrejött, lépcsőzetesen egymásra épülő szálak összekötették a legalacsonyabb sorban lévő embereket a legnagyobb hatalmasságokkal. Korábban említettük azonban, hogy a király és a főurak közötti hűbéri kapcsolatok nagyrészt megszakadtak, így nagyrészt a főurak helyezkedtek el a hűbéri rendszer csúcsán. Sőt, esetleg az alacsonyabb szintű hűbérurak is függetlenítték magukat a felsőbb uraktól.

A hűbéri viszony tiszta formájában két személy önszántából kötött megállapodásával létrehozott, az egyik vagy a másik, vagy mindkét fél élete végéig tartó, személyes viszony volt. Különböző tényezők hatására azonban idővel átalakultak az eredeti hűbéri viszonyok. E tényezők közé tartozott egyrészt a többes hűbéreskü intézménye, másrészt az örökletesség. Harmadrészt, hogy eredetileg az adott személyhez kapcsolódó jogokat és köteleességeket fokozatosan a földhöz, illetve a föld mindenkori tulajdonosához kapcsolódó jogok és köteleességek váltották fel.

A Karoling királyok uralkodása alatt a hűbéres csak akkor állhatott más úr szolgálatába, ha korábbi ura felmentette a hűbéreskü és a hűségeskü alól. A királyi törvények szigorúan tiltották, hogy valaki úgy lépjen új hűbéri viszonyba, hogy továbbra is érvényben maradjon az eredeti urához fűződő viszonya. Később azonban megszokottá vált, hogy ugyanazon hűbéres ugyanakkor két vagy több hűbérúr hűbérese is volt. Ez ellentmondásban állt a teljes odaadást előíró, a szabadon választott fölrendeltnek tett esküvel megpecsételt hűbéri megállapodással. A többszörös hűbéri kapcsolat elterjedése tette szükségessé az ún. feltétlen hűbéri kötelezettség megfogalmazását, amikor a több hűbérúr alárendeltségében élő hűbéreseket hűbéresküi közül kiemelték egyet, amely elsődlegesen kötelezte az adott hűbérest. De ez sem érvényesült egyértelműen, az is gyakran előfordult, hogy ugyanaz az ember két vagy több „feltétlen” urat szolgált. E probléma megoldása érdekében a hódítást követő angol-normann államban a királyok arra törekedtek, hogy csak őket illesse meg a feltétlen, azaz minden másnál előbbre való hűbéreskü fogadásának joga.

A hűbéri megállapodás két olyan ember között létesített hűbéri viszonyt, akik eleve nem voltak egyenlők egymással. A hűbérúr jóval több mozgósítható fegyverrel és földdel, földbirtokain jóval több szolgálattal rendelkezett abban az esetben is, ha a hűbéres a hűbéri viszony létrehozása előtt is rendelkezett ezekkel az eszközökkel. Ezzel összefüggésben a hűbérúr rendszerint hatalommal rendelkezett a hűbéressel szemben, és a hűbériség részben az erősebbek kezében a gyengék kizsákmányolási mechanizmusává vált. Ahogyan Marc Bloch írja a korábban említett könyvében, a feudális társadalom hűbéri rendszere, mint „Minden kliensrendszer szinte elkerülhetetlenül a védelmezés és az elnyomás két pólusa között ingadozik.” (Bloch 2002:287)

A hűbéri viszonyt az egyik vagy a másik, vagy mindkét fél élete végéig felbonthatatlan köteléknek tekintették, kivéve a kötelék kölcsönös megegyezéssel való megszüntetését, vagy azt az esetet, ha a hűbérúr nem teljesítette kötelezettségeit, és a hűbéres erre hivatkozva tekintette érvénytelennek, illetve mondta fel a megállapodást. Angliában a királyi jog szerint a hűbérurat beleegyezése nélkül nem hagyhatták el a hűbéresei, de a hűbérúr nem tagadhatta meg a beleegyezést, ha a szolgálatokért cserébe juttatott javakat visszakapta, és emberei minden eddigi kötelezettségüket teljesítették. A valóságban azonban ez nem érvényesült minden esetben.

Ha a hűbéri viszony a hűbéres mulasztása folytán szűnt meg, a birtok visszaszállt a sérelmet szenvedett hűbérúrra. A hűbéres részéről a hűbéri viszony megtagadása a legnagyobb vétkeknek számított. Sokkal kényesebb volt viszont a kérdés, ha a hűbéri viszony a hűbérúr hibájából bomlott fel, ebben az esetben a hűbérúr jogai többnyire saját felettesére szálltak, vagy a hűbérbirtok a hűbéri viszonytól független allódiummá alakult át.

A hűbérurak és a hűbéresek érdekei a hűbérbirtokok örökölhetősége vonatkozásában nagyrészt ellentétesek voltak. A hűbéreseket idővel hajlamosak voltak családi vagyonnak tekinteni birtokaikat, miközben a hűbérurak ragaszkodnak az adományok életre szóló, és a hűbéres halála után visszavehető jellegéhez. A feudalizmus első korszakában a kedvezményezett halála után a hűbéres utóda eleve nem örökölte a hűbérbirtokot, esetleg csak újabb hűbéreskü révén, a hűbér azonban lassanként örökletessé vált. Idővel a hűbérúr általában nem tagadhatta

meg a hűbértokba való beiktatást a természetes örököstől, amelyet az új kedvezményezett hűbéresküje előzött meg. De az is előfordulhatott, hogy az úr a hűbéri kötelék megújításakor a korábbi hűbéres örököse helyett megbízhatóbbnak és hasznosabbnak ítélt új hűbéres mellett döntött. A feudalizmus második korszakában már a közfelfogás szerint is és a jog szerint is örökletesnek tekintették a hűbért. Természetesnek tűnt, hogy a fiú utód, vagy ennek hiányában a fiú unoka lép az apa vagy a nagyapa helyébe a hűbértok birtokosaként, és azoknak a szolgálatoknak az ellátásában is, amelyekből gyakran már a felmenője életében kivette a részét. Nőket általában nem illette meg az örökösödés joga, és a legjelentősebb problémát az okozta, hogy kiskorú utód lehet-e, illetve hogyan lehet örökös.

A hűbértokot lényegénél fogva oszthatatlannak tekintették annak érdekében, hogy az örökletessé vált hűbértok egy tagban, a hűbéres birtokában maradjon. E tekintetben a hűbérség kíváncsi ellentmondásba kerültek az örökösödési jog általános előírásaival, amelyek a legtöbb európai országban egyenlő jogokat biztosítottak az azonos rokonsági fokú örökösök számára. Felmerült tehát az a nehézség, hogy milyen szempontok alapján válasszák ki az egyedüli örököst az elhunyt azonos rokonsági fokú hozzátartozói közül. E tekintetben különböző megoldások alakultak ki, de idővel az elsőszülöttségi elv (az első fiú gyermek általi öröklés) megfogalmazása vált széles körben elfogadottá. A hűbér természetének eredetileg az felelt meg, hogy a hűbéres azt nem idegeníthette el, azonban a 12. századtól a hűbértokokat úgyszólván teljesen szabadon árusították vagy adományozták tovább a hűbéresek.

A hűbéri viszonyban a jogok és köteleességek elsősorban a katonai jellegű védelemre és segítségadásra vonatkoztak. Ugyanakkor nagyrészt olyan társadalmi természetű szereplehetőségekből épültek fel, amelyek fogalmaink szerint a szükségletkielégítés eszközeit és feltételeit képezték, és mindkét fél számára a társadalmi javak megszerzésére irányultak. A hűbéresek nem csak fegyveres védelmet kaptak uruktól, hanem az úr hozzásegítette őket a megélhetéshez is. A hűbérurak két javadalmazási módszer között választhattak, amelyek nem mindig zárták ki egymást. Vagy a maguk lakhelyén tartották embereiket, és élelemmel, ruházattal, felszereléssel látták el őket. A feudális társadalom kialakulásához azonban az a megoldás vezetett, hogy a hűbérurak birtokot juttattak a hűbéreseknek, és ezáltal rájuk bízta, hogy gondoskodjanak a saját létfenntartásukról.

A háború, a rablás, a rajtaütés és fosztogatás a javak megszerzésének rendszeres formája volt a hűbérúr vagy hűbéres lovagok számára. (Elias 2004:323) A háborúzás is elsősorban jövedelemforrást jelentett mind a hűbérúr, mind a hűbéresek számára, valójában ebben állt a „nemesi ipar”. A hűbérúr ennek révén védhette meg saját javait, és/vagy tehetett szert újabb javakra, újabb földbirtokokra. Ugyanakkor a hűbéres harcosok számára is becses ajándék volt, amikor uruk engedélyt adott nekik a zsákmányszerzésre. Leginkább ezt a fajta hasznot tartották szem előtt a lovagok akkor is, amikor részt vettek az apró helyi csatározásokban. A fosztogatás hagyományosan a jövedelemszerzés elfogadott formájának számított. A seregeket hatalmas társzekerek követték, hogy a harcosok ezekben halmozhassák fel a megszerzett javakat.

Idővel a hűbértokok váltak a hűbéresek legfőbb jövedelemforrásává. A főurak számára emellett a királyi közhivatalok betöltése is jelentős jövedelemforrás volt. A gróf az irányítása alá eső körzetben behajtott bírságok harmadrészének megtartásán túl többek között a rendelkezésére bocsátott kincstári földbirtok jövedelmét is saját ellátására fordíthatta. Még a lakosság felett gyakorolt jogköre is tényleges jövedelemforrásként jelent meg, amellyel, hogy gyakran szolgáltatott alkalmat a törvénytelen hasznoszerzésre. Azonban a hadviselés az előírt köteleesség teljesítésén, és a javak megszerzésének az eszközén túl, részben kedvtelést jelentett a lovagok számára, de az is megesett, hogy a becsület szólította őket a harcmezőre.

b) Az úr és szolga viszony és a földesúri birtok

Az úr és szolga viszony. A hűbéri viszony mellett az emberek közötti viszonyok feudális társadalomra jellemző másik jellemző formája az úr és szolga közötti viszony volt. A hűbéri viszonyban a hűbéres szabad embernek számított, és a hűbéresi szolgálat a fegyveres szolgálat méltóságával járt együtt. A hűbéres jellemzően lovag volt, aki lóháton, nehéz fegyverzetben szolgált, és a hűbéres szerepe elsősorban abban állt, hogy felfegyverkezve harcoljon uráért. A hűbéres jellemzően maga nem dolgozott a földbirtokán, hanem vagy saját hűbéresei birtokába adta, vagy saját szolgálival műveltette. A olyan hűbéresen túl, aki lovagként szolgált urát, hűbérként földet kaphatott a földesúri tiszttől, hogy megbízhatóbban felügyelje a többi földbérlet, az ács vagy ötvös is, aki cserébe mesterségének gyakorlásával szolgált urát. Az utóbbi hűbéreseket bizonyos értelemben már a szolgákhoz voltak hasonlóak. Általában éles határvonal húzódott egyrészt az úr otthonában lakó, másrészt a birtokkal ellátott hűbéresek között, és a két csoport tagjai különböző módon szolgálták urukat. A hűbérúr kíséretével és a személye körüli legelőkelőbb teendők elvégzésével járó feladatok ellátását csak a háznéphez tartozó, és állandóan jelen lévő hűbéresektől várták el.

A szűkebb értelemben vett hűbéreseket tehát lovagok voltak, és többnyire szabad akaratuk szerint hozták létre köztük és uruk között az alá- és fölérendeltségi viszonyt. Bár néha hűbéresnek (vazallusnak) nevezték a középkorban a szolgákat is, idővel éles különbséget tettek az úrtól való függés két formája, a hűbérúr és a hűbéres, valamint az úr és szolgálja közötti viszony között. Ha esetleg az úr és szolgálja között is sor került hűbéreskühhöz hasonló esküre, az döntően eltért a hűbéresi hűbéresküthől, mivel az előbbi a szolga utódait is kötelezte a szolgálat ellátására. A szolgai viszony örökletes volt, a szolga utóda nem maga választotta meg, hogy kitől akar függni, és a szolgai kötelezettségek egész sorával járt. Többnyire ilyen szolgáshoz jutottak az alacsonyabb rangú, magukat pártfogásba adó egyének. A szabad parasztok gyakran azért kerestek maguknak urat, illetve fogadták el a szolgai viszonyt, mivel a nemzeti szolidaritás vagy a királyi uralom nem biztosította számukra a védelmet. Hasonlóan ahhoz, ahogy a hierarchia magasabb fokán a hűbéreseket az úrtól várták védelmüket, az alacsony sorú szabad ember is keresett magának védelmezőt. Azaz átengedte valamelyik uraságnak a földjét, hogy azután telekként vegye vissza.

A feudalizmus korában különbséget tettek szabad és nem szabad ember között, de valamely úrtól való személyes függés nem állt ellentétben a szabadság fogalmával. Szabadnak tekintették a hűbérest, aki szabadon élhetett a választás lehetőségével, amikor belépett a hűbéri viszonyba, és ez a választása utódait nem kötelezte. Ezzel szemben minden kényszerűen örökletes viszonyban lévő egyénre rásütötték a szolgaság bélyegét. A telkes rabszolgák leszármazottaival együtt szolgáknak tekintették azoknak a függésbe került egyéneknek a leszármazottait is, akik függő helyzetüket őseiktől örökölték.

A szolgákat különféle kötelezettségek terhelték: fejadót és örökösödési illetéket kellett fizetniük, tiltott volt részükre a külső házasság, ami azt jelentette, hogy tilos volt nem szolga és nem saját uraság alá tartozó személlyel házasságot kötni. Bármilyen súlyosak is voltak számukra a különféle adók, beszolgáltatási kötelezettségek, a szolgák lényegesen különböztek a rabszolgáktól, hiszen ezek az adók, beszolgáltatási kötelezettségek eleve feltételezték, hogy az általuk sújtott egyének egyáltalán szert tehettek bizonyos javakra, illetve az adókhoz, beszolgáltatási kötelezettségekhez képest általában jelentősebb mennyiségű javakra tehettek szert.

Nevezhetjük telkes jobbágnak a szolgának tekintett telkes parasztot, de a telkes paraszt szabad ember is lehetett. Ha a szabad telkes paraszt eladta, elajándékozta, vagy elhagyta a földjét, és máshová költözött, többé semmi sem kötötte volt urához, akitől a szóban forgó földdarab függött. Az ilyen paraszt szabadsággal bíró személyként jelent meg, mentes volt a

házasodási és a örökösödési jogok korlátozása alól. A feudális korban azonban a szolgák jóval többen voltak a szabad parasztokhoz képest.

A földesúri birtok. A lovagok igyekeztek minden rendelkezésre álló földet birtokukba venni. A „nincs föld földesúr nélkül” nem csupán jogi alaptétel volt a feudalizmus korában, hanem jól kifejezte a lovagok törekvéseit is. (Elias 2004:299) A földbirtok kisebb vagy nagyobb uradalom volt, és a földtulajdon azért tűnt olyan becses jószágnak, mert birtokosaik tulajdonuk révén „emberekre”, és az emberek munkája révén további javakra tehettek szert. A birtokok különböző nagyságúak voltak, a legnagyobb kiterjedésűek a nagy népsűrűségű vidékeken a falvak minden megművelhető földjét magukba foglalták.

Az úr és szolga közötti viszonyok keretét a földesúri birtok szolgáltatta, amely a feudális társadalom alapvető alkotóeleme volt. A földesúri birtok azonban a klasszikus feudális társadalom kialakulásához képest sokkal régebbi időkre tekintett vissza, és jóval túlélte ennek hanyatlását is. Már említettük, hogy amikor a katonai szolgálatot teljesítő hűbéresek földet kaptak, a földbirtok a teljes jobbágysággal együtt került át hozzájuk, akik természetbeni és/vagy pénzbeli szolgáltatásokkal és munkakötelezettséggel tartoztak nekik. Az uradalom birtokosa a földesúr, az uraság volt, és a birtokon élő népek különböző szolgáltatásokkal tartoztak neki. A birtok középpontjában kezdetben az udvarház, később az úr lakótornya vagy vára állt. A földbirtok fokozatosan elidegeníthetatlenné vált, és a földesúr megszerezte a teljes immunitást, más jogától való mentességet. Ez azt jelentette, hogy ha hűbéri kötelezettségeit teljesítette, sem birtokával, sem személyével nem rendelkezhetett senki.

A földesúri birtok mindenekelőtt alávetettek által lakott és művelt föld volt. A korabeli jogtudók a római jog egyes fogalmait átvitték a feudális társadalomra jellemző tulajdonjogok értelmezésére, és felfogásuk szerint a földesúr rendelkezett a föld feletti „főtulajdonjoggal”, a jobbágy földesúri tulajdont képező telekbirtokát pedig „használati tulajdonként” fogták fel. (Zlinszky 1994:68) A földesúr tulajdonát képező föld használatáért a jobbágy munka- termék- és pénzszolgáltatásokat teljesített. A paraszti telekbirtok portából, osztott szántóból és osztatlan közös földek használatából (erdő, legelő, nádas stb.) állt. A jobbágy költözködési szabadságát korlátozták és helyenként fel is számolták. (I.m.:59-60) A földesúr hatalma döntő mértékben már kezdettől fogva arra irányult, hogy a föld terményeire kirótt beszolgáltatások révén biztos jövedelemre tegyen szert. A birtok területe rendszerint két, egymáshoz szorosan kötődő részre oszlott. Egyrészt a földesúr saját kezelésében lévő területre, a dominiumra (fenntartott földre), amelynek termékeivel az úr közvetlenül rendelkezett, másrészt a telkekre, amelyek a földesúri udvar körül helyezkedtek el. Az uraság rendelkezett a telkeken gazdálkodó jobbágyok kunyhójának, szántóföldjének és legelőjének a tulajdonjogával, és ennek révén különböző illetékekre és szolgáltatásokra tartott igényt. A szolgáltatások döntő mértékben a dominiumon elvégzendő mezőgazdasági robotból álltak. Tehát a telkek nem csak a beszolgáltatásokból származó terményekkel és pénzzel egészítették ki a földesúr közvetlen kezelésében levő földek jövedelmét, hanem a munkaerő forrásaiként is működtek, amelyek nélkül e földek parlagon maradtak volna.

A 11. századra Európa nyugati vidékein kialakultak a jellegzetes falvak, az úgynevezett villák. A villákon élők részben az úr saját kezelésében lévő földet művelték, részben pedig az úrtól kapott telkeiken dolgoztak. A falvak peremén egyre fogyatkozó számban esetleg szabad parasztok birtokai is elhelyezkedtek. Egy falu határában azonban több úr birtokához tartozó földek is lehettek. A legtöbb teljes jobbágy így egyszerre két együttélési csoporthoz tartozott, egyrészt az uradalomhoz, másrészt egy adott faluhoz. A falu lakói között is kialakultak társadalmi viszonyok, részben a rokoni kapcsolatokkal, részben a hasonló mezőgazdasági szolgáltatásokkal és kötelezettségekkel összefüggésben.

A feudális korszak előtti szabad falu életének fontos alkotórésze volt a bíraskodás, amelyben a közös szokások jutottak érvényre, és amelyben igényelték a falu lakóinak a közreműködését. A bíraskodásban közvetlenül részt vevő „jó embereket” a faló lakói választották. A hűbéri viszonyok kialakulásával azonban idővel háttérbe szorult a falu önkormányzatának minden lényeges eleme, és a falubírák is főleg a földesurak érdekeit védelmezték a bíraskodás hagyományos formáinak a felhasználásával. A földesúr a falu bíróságát és saját udvari bíróságát egyesíteni igyekezett, miközben visszaszorította a választott bírák közreműködését a bíraskodásban. A bíraskodási jog kiterjesztésével a földesúr úgyszólván a falu teljes életébe beleszóllhatott. A falu íratlan szokásjoga háttérbe szorult, és helyét a földesúri jog vette át. (Révész 1994A:85-92)

A földesúr és a telkes jobbágyok viszonyát a kialakult jogszokások szabályozták. A 12. század végén a telkes jobbágy dézsmát, rovásadót és különféle szolgáltatásokat kényszerült leróni. Az adó egyik formája volt a dézsma, amely természetben beszedett tizedet jelentett. A dézsma kezdetben kivétel nélkül minden jövedelemfajtára kiterjedt, azonban hamarosan szinte csak a mezőgazdasági terményeket sújtotta. A különböző adók között kezdetben akadtak olyanok is, amelyeket a király számára hajtottak be az uradalmi tisztviselők. Ezek közé tartoztak a királyi hadsereg részére lerótt beszolgáltatások, illetőleg ezeknek pénzzel való megváltása. Később azonban ezek az adók is a földbirtokos javára begyűjtött járadékba tagozódtak bele. Tehát a földesurak által gyakorolt uralomhoz és hatalomhoz képest minden más magasabb hatósághoz fűződő viszony háttérbe szorult.

A hűbérúr mint földesúr megbízottjaiként a falunagy és helyettesei irányították a földbirtok megművelését, rendelték el a robotokat, ellenőrizték a végrehajtásukat, szedték be a járandóságokat, és ügyeltek az alattvalók közötti rendre. Az említett tisztségeket betöltő egyéneket rendszerint a szolgák közül választották ki. Ugyanakkor – az úr vagyonának és rangjának függvényében – kisebb vagy nagyobb számú cselédek, kézművesek és gazdatisztek is a földesúr háznépéhez tartoztak. Ezek a szolgáltatások már nem tartoztak a tisztelet övezte lovagi kötelezettségek körébe. A falunagyot és más földesúri tiszteket általában három körülmény emelte a háznép alsóbbrendű tagjai, a tulajdonképpeni szolgák fölé: vagyonuk volt, parancsolhattak, és fegyvert is viselhettek.

Az uradalom és a háznép irányítói ott ültek a bíróságokban és a tanácsokban is, és tanúként szerepeltek a legsúlyosabb jogi eseteknél. Többnyire azok részesültek ilyen megtiszteltetésben, akiket mai szóval a különböző szolgálati ágak vezetőinek nevezhetnénk, például az ellátásért felelős udvarnagy, a lóállományra gondot viselő főistállómester, a pohárnok vagy a kamarás. E házkörűli tisztségek legnagyobb része kezdetben a birtok nélküli hűbéresekre hárult. Később azonban a hűbérurak szívesebben bízták a személyük körüli feladatok ellátását alacsonyabb születésű függő helyzetűekre, akik a közvetlen közelükben éltek, és kezelhetőbbnek mutatkoztak.

B) A feudális társadalom átfogó vonásai

a) A rendek a feudális társadalomban

Továbbra is döntően Marc Bloch korábban már említett munkájára támaszkodva mutatjuk be a hűbéri vagy feudális társadalom fő vonásait. (Bloch 2002) A *rend* kifejezést először egyházi emberek kezdték alkalmazni a papság jelölésére, de kezdettől fogva közszájon forgott a világiak körében is. Az egyházi írók a római antikvitástól kölcsönzött szókészletében a *rend* (ordo) a társadalom egyik szeletét jelentette, éspedig szabályos, szilárd körvonalú, az isteni tervnek megfelelő szeletét. A feudalizmus korában meglehetősen elterjedt felfogás az

embereket három rendbe sorolta: a papok, a lovagok és a szabad dolgozók rendjébe. E rendek tagjai főleg foglalkozásuk, életmódjuk és külön jogaik alapján különültek el egymástól, de mi az utóbbi szempontra helyezük a hangsúlyt.

A klérus, azaz a katolikus papság jogi szempontból világosan különálló rendként jelent meg, mivel a papságra sajátos jogszabályok vonatkoztak, és az egyháznak féltékenyen védett igazságszolgáltatási privilégiumai voltak. A papság soraiban azonban a többi között a vagyon, a hatalom és az életmód szempontjából egymástól rendkívül különböző emberek voltak. A főpapok tulajdonában igen jelentős vagyonok halmozódtak fel, és a földesúri birtokhoz nem csak járandóságok, hanem uralmat és hatalmat biztosító jogok is kapcsolódtak. Az egyházi hatalmasságoknak számos, mindenféle rendű és rangú világi alattvaló állt rendelkezésükre, az igen jelentős mennyiségű javak őrzéséhez elengedhetetlen katonai hűbéresektől a szolgákig. A szerzetesek tömege a tiszta aszkézis és a földhöz ragadt gondok közt hánykódott. A papság legalsó rétegét a falusi papok alkották, akiknek a jövedelme főleg a kazuálé vagy a dézsma bizonyos hányadából eredt, amit a falusi földesúr átengedett neki. Jövedelmük szűkös volt, és életük nem sokban különbözött a többnyire szolgai sorban lévő híveikétől.

A feudális kor első korszakában a lelkek pásztorainak kiválasztása a világi hűbérurak befolyása alatt állt. A kánoni szabályok szerint a püspököt a papságnak, az apátot a szerzeteseknek kellett volna megválasztaniuk. Azonban a királyok gyakran rákényszerítették akarataikat a választásra jogosultakra, sőt olykor közvetlenül maguk nevezték ki a püspököket. Később az egyházi méltóságok kiválasztásának elve mindenütt szabállyá emelkedett, azonban valójában a legnagyobb világi hatalmasságoktól nem tudták elragadni azt az eszközt, amelynek segítségével maguk jelölhették ki a legfőbb egyházi méltóságokat, vagy legalább befolyásolhatták megválasztásukat. A falusi papok kiválasztásában a hűbérurak kezét szinte semmi sem kötötte meg.

A lovagok a 12. század közepére szerveződtek viszonylag zárt renddé, tulajdonképpen ők alkották a nemességet. A nemesség körvonalai a 12. században kezdtek kirajzolódni, és csak a következő században szilárdultak meg, amikor a hűbérbirtok és a hűbériség intézményei már hanyatlásnak indultak. A nemesség mint rend két ismertető jegye: (1) tagjai sajátos, az általuk követelt felsőbbrendűséget alátámasztó és érvényesítő jogi helyzetben voltak, és (2) e jogi helyzet vérségi alapon öröklődött, fenntartva azt a lehetőséget, hogy korlátozott számban és szigorúan meghatározott szabályoknak megfelelően néhány más család is bebocsátást nyerhet tagjai körébe. Tehát önmagában sem a vagyon és a hatalom, sem annak örökletessége nem volt elégséges feltétele annak, hogy valakit nemesnek tekintsenek. Arra is szükség volt, hogy az örökletesség vérségi alapját a jog is elismerje.

A nemesi rend kialakulását és megszilárdulását egy szertartás, a lovaggá ütés segítette elő, a felavatott lovagok összessége alkotta a nemesi rendet. A 12. században a lovaggá emelkedés joga örökletes privilégiummá alakult, rendszerint csak azokat ismertek el, illetve azokat avattak fel lovagoknak, akiknek már az ősei is lovagok voltak. A feudális kor végére kialakult jogi felfogás azonban inkább szigorú ellenőrzésnek igyekezett alávetni az új belépőket, mintsem mereven megtiltotta volna felavatásukat.

A 13. század folyamán a lovagok kiváltságos helyzete már jogi kódexekben is megfogalmazást nyert. Korábban azért számított valaki nemesnek, mert hűbéres volt. A nemesi jogok kifejezett megfogalmazása után viszont jog szerint senki sem lehetett hűbéres, azaz senki sem birtokolhatott hűbérbirtokot, aki nem volt nemes. A nemesek különleges védelmet élveztek a nemtelenekkel szemben, mentesültek az általános pénzbeli terhek alól, mivel hivatásuk a közfelfogás szerint a kardforgatás, a hadviselés volt. Miután a nemesség örökletes testületté vált, tagjai arra törekedtek, hogy kiváltságuk jeleként maguknak tartsák fenn a fegyverhasználat jogát. Idővel csak a nemest illette meg a magánbosszú joga, amelyet elválaszthatatlan-

nak tartottak a fegyverviselés jogától. A nemesség körében sajátos szabályok alakultak ki a legnagyobb főurak és a királyok körül kialakult, állandó vagy időlegesen összehívott gyűlekezetekben.

A 12. század elején született meg a nemesi értékek jelölésére szolgáló udvariasság szó, amely a király és a főurak udvarairól kapta az elnevezést. A király és a főurak udvarai az élet olyan színterei voltak, ahol az egyének úgy érvényesülhettek, ha megszerzik a legelőkelőbb udvari emberek jóindulatát. Ennek bevált módja, ha másokkal elhitetik, hogy minden körülmények között, minden alkalommal készek őket szolgálni. Az udvarias viselkedés azt mutatja mások számára, hogy az adott egyén készségesen akarja őket szolgálni. Ezzel elnyerheti a másik fél bizalmát, rokonszenvét és jóindulatát. (Elias 2004:68)

A nemesi rend tagjai tulajdonképpen megfelelték a földesurak osztályának, amelynek a tagjai alapvetően a földterületek birtoklásából nyerték jövedelmüket. A földbirtok rendszerint azért árulkodott nemesi méltóságról, és a pénzben vagy ékszerekben fölhalmozott kincsek mellett azért jelentette az előkelő ranggal összeegyeztethető vagyoni legfőbb formáját, mert mindezekelőtt mások fölött gyakorolt uralmat és hatalmat jelentett. A nemesi hivatás kizárt minden közvetlen gazdasági tevékenységet, a nemesnek teljes mértékben tulajdon hivatásának, a katonai hivatásnak kellett szentelnie magát. Akár hűbéres volt az illető, akár – ahol még ez előfordulhatott – allódiumbirtokos, a feudalizmus első szakaszának nemesurát mindezekelőtt az jellemezte, hogy hivatásos hadfiként jelent meg a megannyi alkalmi katona között. A nemesúr lóháton harcolt, illetve lovon közlekedett, emellett mindig teljes fegyverzetben jelent meg. A lova tette lovaggá a vitézt, emellett szüksége volt alacsonyabb rangú társra, fegyverhordozóra is, aki a tartaléklovát vezette, és mindvégig gondoskodott a lovairól. A hűbéresnek mintegy szinonimája lett „lovag” idővel a „nemessel” is egyenértékűvé vált.

A nemesi rend sem volt egységes, tagjai jelentős mértékben különböztek egymástól a vagyon, az uralom és a hatalom szempontjából. Amikor a hűbéri függőségi rendszer még viszonylag tisztán érvényesült, a rangsorolás alapjául többnyire az egymás fölött elhelyezkedő hűbéri kapcsolatok szolgáltak. A herceg címet a király azon közvetlen hűbéreseinek tartották fenn, akiknek az uralma több grófságra kiterjedt. Az első körhöz tartozó főurak vehettek részt – a velük egyenrangú egyházi méltóságokkal egyetemben – az uralkodó megválasztásában. Legalábbis ez volt a jellemző addig, amikor is megjelent a hercegek felett a választófejedelmek még szűkebb csoportja. A grófok, valamint az egyszerre több grófságot kormányzó hercegek és örögrófok a főnemesség legmagasabb körét alkották. A bárót vagy kapitányt az előbbi lépcsőfok választotta el a királytól vagy a tartományúrtól, aki előtt személyesen tett hűbéresküt. A „zászlósúr” olyan lovag volt, aki nagyszámú felfegyverzett hívét vonultatta hadba a lobogója alatt. A rangsor legalsó fokán a „vavasszor” helyezkedett el, aki felett több hűbérúr is volt, ugyanakkor egyetlen hűbéresnek sem volt hűbérura. Ha valaki senkinek sem parancsolt, legfeljebb telkes jobbágyoknak, annak nem sok tisztelet járt.

Az úgynevezett „harmadik rendbe”, a dolgozók rendjébe tartoztak a polgárok és a szabad parasztok. A szolgákról korábban már szóltunk, akiket nem tekintettek szabad embereknek, ezért nem tartoztak a dolgozók rendjébe. A feudalizálódás nem egyforma mértékben és nem egyforma ütemben ment végbe Nyugat-Európa egyes területein, és az átalakulás sehol sem volt teljes. Egyetlen olyan királyságot sem találunk, amelyben a falvak lakossága teljes egészében a hűbéri vagy a szolgai viszonyok láncolataiba tagolódott volna. Voltak olyan saját tulajdonukban lévő földön (allódiumon) gazdálkodó parasztok is, akik még nem kerültek valamelyik hűbérúr fennhatósága alá. Ők törvény szerint közvetlenül a királytól, valójában azonban a király tisztségviselőjének a szerepét is betöltő főuraktól függtek. A gróf vagy megbízottai vezették őket a harcba, elnököltek pereikben a bíróságokon, és hajtották be rajtuk a központi adókat. A királyi tisztségviselők hamarosan különböző adókat és munkaszolgáltatásokat követeltek saját maguk számára a gondjaikra bízott szabad alattvalóiktól.

A tisztelet övezte feladatok ellátására hivatott papoktól és lovagoktól, valamint a paraszti tömegektől elkülönülve mindig is léteztek elszigetelt, kereskedőket és kézműveseket tömörítő góccok. Ezeket a csírákat a feudalizmus második korszakának gazdasági forradalma a városi polgárok erősen differenciált tömegévé változtatta. A 11. században megindult a városfejlődés, és a városokban lakó sajátos embercsoport jelölésére megjelent a „polgár” szó, amely hamarosan valamennyi európai nyelvben elterjedt. A polgár a városiasodás első korszakában ugyanúgy kedvelte a harcot, mint a lovag, és rendszerint fegyvert is viselt, de életmódja a paraszéhoz is hasonlított.

A mezőgazdasági termelés fejlődésével megjelent a felesleg, mely lehetővé tette a gabona iparcikkekre cserélését. A vidék kereslete ösztönzőleg hatott a mesterségekre, és serkentette a városfejlődést. A pénzügyek mellett a városok lakói általában iparral és kereskedelemmel foglalkoztak. Az iparvárosokban elsősorban posztót, selymet és bársonyt állítottak elő, és szállították a piacra. A városbeli és környéki műhelyekben bérmunkások tízezreit foglalkoztatták, gyakran éhbérért a módos vállalkozók. Egy-egy város lakói védelmi szövetséget, kommunát hoztak létre. A kommuna azt jelentette, hogy a polgárok egy választott testület által maguk intézték ügyeiket, tehát a város önkormányzatot kapott. Ennek élén általában a polgármester állt, akit munkájában a legtekintélyesebbekből álló szenátus segített. Az önkormányzattal együtt járt az immunitás, azaz a jogi függetlenség, és a különböző privilégiumok – vásártartás, árumegállítás, bíraskodás stb. – rendszere. (Herber et al. 1997:67)

A feudális társadalom klasszikus korszakában kevés rabszolga volt, a rabszolgaság szerepe csekély volt. Már a Római Birodalom utolsó évszázadaiban felszabadították a rabszolgák egy részét, a Karoling uralkodók idejében viszont a rabszolgák tömegeit szabadították fel. A gazdasági élet átalakulásával ugyanis célszerűnek látszott felszabadítani a rabszolgákat, a közvetlen testi kényszer alkalmazása helyett inkább telkekhez juttatni őket, és a járandóságok és a szolgáltatások behajtása révén hozzájutni az általuk előállított javakhoz.

b) A feudális társadalom mint kifejeletlen társadalom

A szóban forgó együttélési csoportot bár feudális társadalomnak nevezzük, ha komolyan vesszük a társadalom, pontosabban fogalmazva a heterogén társadalom korábban (2.2ba) meghatározott fogalmát, az úgynevezett feudális társadalmat a szó szoros értelmében véve nem tekinthetjük társadalomnak. De fogalmazhatunk úgy is, hogy a feudális társadalom valójában igen kifejeletlen, tökéletlen heterogén társadalom, és tökéletlen együttélési csoport volt.

- A feudális társadalom mint társadalom legfőbb hiányosságai: (1) A központi állam hiányában a testi erőszak alkalmazása általában véve a mindennapi élet természetes alkotórésze. (2) Nem létezik egy átfogó és egységes jogi intézményrendszer. (3) Az életszférák nem differenciáltak, a társadalmi tevékenységek szorosan összefonódva léteznek más természetű tevékenységekkel.

Korábban (2.2Ba) láttuk, hogy egyrészt a heterogén társadalomban a testi kényszer, és általában a testi erőszak alkalmazása egy viszonylag különálló életszférára korlátozódik, és más életszférák, különösen a társadalmi élet szférája elvileg mentes a testi erőszak alkalmazásától, és a közvetlen kényszmotivált cselekvésektől. Ezzel szemben a feudális társadalomban a testi erőszak alkalmazása általában véve a mindennapi élet szinte természetes alkotórésze. Másrészt – az előbbi ismertető jeggyel összefüggésben – a társadalomra elvileg jellemző egy átfogó intézményrendszer, amely nagy számú egyént magába foglaló társadalmi csoport esetében egy átfogó jogi intézményrendszer, vagy ilyen intézményrendszerbe illeszkedő intézményrendszer lehet. A feudális társadalomban azonban nem létezett egy átfogó jogi intézményrendszer. Harmadrészt, az úgynevezett heterogén társadalomban a

társadalmi tevékenységek, és az ezeken belüli cselekvések elvileg egy viszonylag önálló életszférában jelennek meg, amit a társadalmi élet szférájának nevezünk. A feudális társadalomnak nevezett együttélési csoportban viszont a társadalmi tevékenységek szorosan összefonódva léteztek más természetű tevékenységekkel. A társadalmi tevékenységek szinte elválaszthatatlanul összefonódtak egyrészt a testi erőszak alkalmazásával és elszenvedésével, a harci cselekményekben a háborúskodással, másrészt főleg a család és a tágabb rokonság körében a közösségi élettel. A következőkben röviden a feudális társadalom e három sajátosságára mutatunk rá.

A testi erőszak a feudális társadalomban. Marc Bloch írja a feudális társadalom természetéről írott, és ezen ismertetés fő forrásául szolgáló könyvében: „Nemigen találnánk jelen munkánkban olyan oldalt, amelyen nem sejlene föl a háború, a gyilkosság vagy az erőszak árnya.” (Bloch 2002:437-438) Az erőszak jelen volt a társadalmi életben, és ezen belül a gazdasági életben is, már amennyiben a feudális társadalom esetében egyáltalán lehet beszélni viszonylag elkülönült társadalmi és gazdasági életről. A cserekapcsolatokat csak gyéren és nagy nehézség árán lehetett fenntartani, a meggazdagodás legbiztosabb módja a zsákmányszerzés, és nagyrészt a testi erőszak közvetlen alkalmazásán alapuló elnyomás volt. Az erőszak jelen volt a jogrendben, eleve annak a kezében volt a jog, aki a testi erőszak eszközeivel rendelkezett, a szokásjogi elv érvényesülése hosszú távon szinte minden jogbitorlás elfogadását eredményezte. Ráadásul mély gyökeret eresztett az a hagyomány, amely feljogosította az egyéneket és kisebb csoportokat, hogy szolgáltatassanak maguknak igazságot.

A hűbéri idők embere rendkívül erősen kötődött a hagyományokhoz, ugyanakkor heves indulatú és ingatag jellemű volt. Kifejezetten tisztelte a szabályokat, de kevés hajlandóságot mutatott arra, hogy következetesen alkalmazkodjon hozzájuk. Az erőszak jelen volt a mindennapi szokásokban, az emberek nehezen fojtották el az első felindulásukat. A fájdalom látványára kevésbé voltak érzékenyek, és nem nagy becsben tartották azt az életet, amely vallásos hitük szerint csak átmenet volt az örökkévalóság felé.

A hűbéri korban becsülete volt a brutális fizikai erőnek és alkalmazásának. A rablás, a fosztogatás és a gyilkolás a korszak harcos életének elfogadott mintáit képezték, az ilyen cselekedetek nem voltak eleve elítélendők. Az emberek örömeiket is lelhatték a háborús kavarodásban, az ellenség legyőzésében, az ellenség javainak elpusztításában, földjeinek letarolásában, a fosztogatásban, emberek fogságba ejtésében, foglyok megcsonkításában. Legalábbis Norbert Elias szerint a korabeli krónikák nagyrészt erről tanúskodnak. (Elias 2004:238-241)

A leggyakoribb bajok kettős gyökere a banditizmus mellett a bosszúállás volt. A vérbosszúk végigkísérték az egész középkort, de különösen a hűbériség évszázadait. A bosszúállás a legszentebb kötelességnek számított, és elsősorban a sérelmet szenvedett családtag kötelessége volt. Az egész nemzettség – rendszerint egy vezér rendelkezésére – felsorakozott, ha valamelyik családtagját meggyilkolták, vagy pusztán sértő szavakkal illették. A megtorlás azonban nem egyedül a sérelem okozója ellen irányult. A támadó fél családi összetartásával szemben általában egy hasonlóképpen erős, védekező jellegű családi összetartás állt. Vér vért követelt, és gyakran eredetileg jelentéktelen ügyekből keletkezett végeérhetetlen csetepaték állítottak szembe egymással egész családokat.

Miután a nemesség örökletes testületté vált, tagjai arra törekedtek, hogy kiválóságuk jeleként és uralmuk biztosítása érdekében maguknak tartsák fenn a fegyverhasználat minden formáját. Az erőszak visszaszorítása érdekében az uralkodó, valamint a jogtudósok szívesen támogatták szándékukat. Az erőszak alkalmazása jogilag privilégiummá vált, de valójában kevésbé sikerült az érvényesítése. Az uralkodók is beérték a túlkapások mérséklésével, magát a bosszúállás gyakorlatát nem tudták, és talán nem is akarták felszámolni.

A testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítására, és az emberek tágabb körében a testi erőszak visszaszorítására a királyság állami intézményrendszere lett volna hivatott. A feudális társadalom átfogó szintjét a királyság képezte (eltekintve az esetleges császárságtól), amely arra volt hivatott, hogy határain belül érvényben tartsa a rend és az egység bizonyos elveit. A királyságokat valóságos határok választották el egymástól, amelyek nem követtek pontosan meghatározott vonalakat, de a többnyire gyéren lakott területek miatt erre nem is volt szükség. A királyságon belül a tartományok, fejedelemségek, hercegségek vagy báróságok egymás szomszédságában lévő grófságokból jöttek létre, mint katonai és igazgatási körzetek. A több grófságot magába foglaló területen uralkodó kormányzót nevezték főgrófnak, örgrófnak, vagy hercegnek, akit többnyire a király bízott meg. Ők voltak a tartományi haderő főparancsnokai, és az egész területre kiterjedő bíraskodási jogokat is gyakoroltak. Az uradalmak, családok, falvak tehát átfogóbb intézményes csoportokba szerveződtek, amelyek horizontja szélesebb volt, ám az uralom érvényesítésének a jóval csekélyebb hatékonysága árán.

Az új király többnyire az örökösödés és a választás elvének bizonyos mértékben és bizonyos módon történő érvényesülése eredményeként léphetett trónra. A választásban az ország legfőbb méltóságai vettek részt. A hűbéri kor királyai fontosnak tartották királyságuk szentesítését. A szentesítést a katolikus egyház végezte el, a Bibliában megörökített régi héber vagy szír eredetű trónra lépési szertartás keretében. A papok mellett csak királyok lehettek „az Úr felkentjei”, a „felkent” király egyrészt uralkodó, másrészt a hit szerint isten szolgája is volt. A király ugyanakkor nem csak kormányzója volt egész népének, hanem a felettes hűbérura volt a különböző fokozatok szerinti rengeteg hűbéresnek, és ezeken keresztül alacsony rangú alávetetteknek. A jó kormányzás akkoriban egyetemesen elfogadott kódexe szerint fontos ügyekben a király nem hozhatott döntést anélkül, hogy ne kért volna tanácsot legfőbb alattvalóitól. Az adott erőviszonyoktól függött azonban, hogy az egyes királyok ezt a szabályt milyen mértékben érvényesítették a valóságban.

A király legfőbb feladata az ország megvédése a betolakodóktól, esetleg a hódítás, és a belső zendülések, lázadások elfojtása. E feladatok ellátása mellett háttérbe szorult a közigazgatás. Az uralkodók nem voltak képesek királyságuk hatékony kormányzására, a rend biztosítására. Például egy föllázadt uraság tulajdonában lévő, valamelyik hágót ellenőrző vár, vagy saját csapataik engedetlensége számtalanszor megakadályozta őket ebben. Az erőtlenség főbb okai: lassú és nehézkes volt az összeköttetés, hiányoztak a pénztartalékok, és a hatalomnak csak az emberekkel való közvetlen kapcsolat útján lehetett érvényt szerezni. A király legfőbb hűbéresei katonai ellenségekként is megjelenhettek, nem csak hű alárendelteként. A hűbériség történelmének minden lapja bővelkedik a főhűbéresek királyaik ellen vívott harcaiban, a báróik ellen támadó hűbéresek zendüléseiben, vagy az ellenséges betörés megállítására kezdettől fogva képtelen, gyöngye hűbéresi seregek kudarcaiban.

A hűbériség elterjedésével a nagy földesurak uralma jutott érvényre a központi királyi uralommal szemben. Az elhatalmasodó hűbéri anarchia gyakran a részfejedelmek, illetve tartományurak uralmát, tehát kis részállamok egész sorának az önállósulását hozta létre. (Zlinszky 1994:62) A központi uralkodó erejének alapja családjának birtoka volt, az a földterület, amely felett közvetlenül rendelkezett, és amelyből szolgálait, udvarát, fegyveres kíséretét is táplálnia kellett. Ebből a szempontból a király hasonló helyzetben volt, mint bármely nagy földesúr. A hűbériség korában azonban a hűbérbe adott földek egyre csökkentték a király birtokait, így egyre kisebb lett az a fegyveres kíséret, amit fenn tudott tartani. Ha a királyi ház családi birtoka nem volt nagyobb más nagy földesurak birtokainál, akkor valószínűleg uralma és hatalma sem haladta meg azokét. (Elias 2004:281-283) A feudalizmus korában tehát nem létezett olyan központi uralom, amely az embereket mérsékletre kényszerítette volna. A különböző szintű hűbérurak szinte szakadatlanul harcban álltak egymással. Nem csupán a nagyobb urak, a bárók, hanem a kisebb várurak is arra törekedtek,

hogy hűbérurukkal, a hozzájuk hasonlókkal vagy alattvalóikkal háborúskodjanak. Állandó vetélkedés folyt ezen kívül város és város, falu és falu között, és háborúk törtek ki szomszédok között is. (I. m.:246)

A főurak mihelyt lehetett, mihelyt a központi uralom a gyengeség legkisebb jelét mutatta, megpróbálták függetlenné válni a központi uralkodótól, és megpróbálták saját uralmukat érvényesíteni az egykor nekik juttatott hűbértokok lakói felett. A háborúban megerősödött hódító királyok újból és újból bizalmasaikat, rokonaikat, szolgálóikat küldték szerte az országba, mint megbízottaikat. A központi uralom egykori képviselői azonban megpróbálták a központi uralkodó rendelkezése alól kivonni, és saját uralmuk alá sorolni azt a területet, amelyre eredetileg mint a központi uralkodó küldötteit és hűbéreseit helyezték őket. Ha a királyi uralom meggyengült, a király hűbéreseit a hűbéreskü nem tartotta vissza attól, hogy harcoljanak ama terület önállóságáért, amely felett eredetileg csak hűbéresként rendelkeztek. (Elias 2004:277-278) A nagy hűbérurak tehát mintegy független államokként viselkedtek, akik elzárkóztak a király minden befolyása elől. Ez nagyrészt a hivatalos címekben és megfogalmazásokban is tükröződött. Például idővel a hercegek már nem nevezték magukat „királyi grófoknak” vagy „a királyság grófjainak”. (I.m.:342)

A földesurak erődök, várak építésével igyekeztek lakhelyeiket a rajtaütésektől megoltalmazni. Váraik révén védhették meg magukat, és váraik révén uralkodhattak másokon. A grófok erős helyőrséggel védett erős várakkal rendelkeztek, amelyek egyrészt menedékkül szolgáltak az urak, és olykor alattvalóik számára, másrészt a környező vidék közigazgatási központjaiként működtek. Idővel jogtalannak minősítették a király vagy a fejedelem engedélye nélküli várépítéseket, ezt a szabályt azonban csak a királyi, illetve a tartományi hatalom 12. századdal kezdődő megszilárdulását követően tudták igazán érvényesíteni.

A király ilyen irányú törekvései mellett az erőszak mérséklésében szerepet játszott az egyház is, főleg a békeszövetségek létrehozásával, amelynek a terve a püspöki gyűléseken született meg. Először azzal kísérleteztek, hogy egyes személyeket és épületeket különleges védelem alá helyezzenek. Megtiltották a templomba való erőszakos behatolást, illetve a templomok kifosztását, a parasztok lábasjóságainak elrablását, valamint minden olyan klerikus bántalmazását, aki nem visel fegyvert. Később viszont kiterjesztették és pontosították a tilalmakat. A természetüknél fogva oltalmazandó személyek közé besorolták a kereskedőket is. A tiltott cselekvények listájára felvették a malmok lerombolását, a szőlőtőkék elpusztítását, vagy a templomba, illetve onnan hazafelé tartó emberek megtámadását stb. A zsinatok először e vonatkozásokban beérték azzal, hogy kizárólag egyházi szankciókat helyeztek kilátásba. Később azonban a harcosokkal rendelkező hűbérurakhoz folyamodtak a béke fenntartásában, és a béke megbontásának megtorlásában, de sohasem tudták tartósan felszámolni a zűrzavart.

A jog a feudális társadalomban. Fentebb említettük, hogy a feudális társadalom részben azért tekinthető igen kifejtlen, tökéletlen heterogén társadalomnak, mert a feudális társadalomban nem létezett egy átfogó jogi intézményrendszer. A negyedik fejezetben (1.1Ba) adott meghatározásunk szerint a jogi intézmények egy adott térbeli területen élő egyének körében érvényesnek tekinthető olyan intézmények, amelyek fedezetével rendelkező egyének az adott térbeli területen kizárólagosan rendelkeznek a testi erőszak – az adott intézményes szabályok szerint szabályszerűen alkalmazható – cselekvési eszközével, amelyet az intézményes szabályok érvényesítésében végső szankcióként felhasználnak. Egy önálló jogrendszer létezése feltételezi, hogy az adott jogi intézmények fedezetével rendelkező egyének képesek az adott térbeli területen élő népességre és saját magukra érvényes jogszabályok kialakítására, e szabályok tényleges érvényesülésének ellenőrzésére, és a szabálysértés szankcionálásaként a testi erőszak alkalmazására.

A feudális társadalom klasszikus korszakának egyik fontos jellemzője sajátos és igen tökéletes jogrendszere. A Frank Birodalom összeomlása után a római jogot évszázadokra elnyelte a fejedés, és főleg a hagyományos germán jog érvényesült. A feudális jog lényegileg germán örökség volt. (Foucault 1998:48) „Az ősi germán törvénykezés szerint a jogi eljárás csupán a háború szabályozott, ritualizált folytatása.” (I.m.:50) A feudális jog természetéből fakadt a nyílt erőszak törvényesítése, illetve az „ököljog” uralma. (Zlinszky 1994:66)

A feudális társadalomban, a feudalizmus klasszikus korszakában a jog főleg nem a királyi jog volt, hanem a földesúri jog. A feudális földesúri jog a nagy földesurak uralmának és hatalmának a kialakítását és fenntartását, és ezáltal az alávetett lakosság elnyomását szolgálta. (Zlinszky 1994:63, 66-67) Aki földbirtokkal, és ezzel összefüggésben fegyveres erővel rendelkezett, a birtokában lévő területen igyekezett befolyása alá vonni a bíraskodást is, bevezette saját törvénykezését. A fegyveres erő és a bíraskodás ezáltal ugyanazoknak a kezébe került. (Foucault 1998:52-53) A testi erőszak eszközével mint a jogok fedezetével tehát szétagprózva rendelkeztek a hűbérurak. A hűbérurakat illették a birtokaik területén lakókat érintő egyes bírói jogkörök. Ezeknek a hűbérúri törvényszékeknek a létrehozását a pusztai fizikai, illetve katonai erő tette aktuálisan lehetővé, és alapvetően az erőviszonyok szabták meg korlátaikat. A jog szétagprózódása abban is megjelent, hogy a hűbériség első korszakában számtalan apró hatalmasság volt jogosult halálos ítélet kimondására és végrehajtására.

A hűbériség korában a jog valójában szokásjog formájában létezett, az íratlan szokásjog egyes királyságokban szinte a jogrend egészére kiterjedt. Az erkölcsöt nem sok választotta el a jogtól, sem írott törvénykönyvek nem léteztek, sem szervezett jogszolgáltatás nem létezett. A régi jogi dokumentumokat – Britannia kivételével – latinul írták, amelyeket szinte csak a papok tudtak elolvasni. A bíraskodásban nem vettek részt hivatásos bírók és ügyvédek, és többnyire olyanok hoztak ítéletet, akik olvasni sem tudtak. Felfogásunk szerint a hűbéri korban a szokásjog főleg nem azt jelentette, hogy a testi erőszak eszközével rendelkező egyének adott körei azokat a szokásokat, erkölcsi szabályokat fogadták el és érvényesítették egyben jogszabályokként is, amelyek tőlük függetlenül a népesség szélesebb köreiben kialakultak. Hanem nagyjából azt, hogy az volt a jog, amit ők rendszerint jognak tekintettek, hosszú távon döntően maguk formálták a szokásjogot, a szabályok kinyilvánítására, a bíraskodásra és a szankcionálásra irányuló gyakorlatuk során.

A feudális korban az igazságszolgáltatás terén tapasztalt zűrzavar jórészt abból eredt, hogy a különböző joghagyományokból származó, egymásnak nagyrészt ellentmondó alapelvek voltak egyidejűleg érvényben, amelyeket az együttélés változó körülményeihez voltak kénytelenek jól vagy rosszul igazítani. A szokás döntött az előző korszak hagyományozta jogi örökség sorsáról, ez volt ekkoriban a jog egyetlen élő forrása, a királyok törvényhozói tevékenységük során is szinte csak arra vállalkoztak, hogy a szokásjogot írásban rögzítsék. A legtöbb törvényszék beérte a szóban elhangzott ítéletekkel. Ha rekonstruálni akarták egy régebben kimondott ítélet rendelkezéseit, a bíraktól kellett begyűjteniük a szükséges adatokat, ha még életben voltak.

A hűbérúr és hűbérese közötti, a kötelezettségek teljesítésére vonatkozó vitás ügyekben a hűbérúri udvar bíróságként is működött, amely tulajdonképpen magukból a hűbéresekből állt, akik felettesük és a velük egy rangban álló hűbéres közötti perben mintegy természetes bírakként vettek részt. Ezután a felettes hűbérúr bírósága következett, akinek az előbbi hűbérese volt. Ám a hűbéri berendezkedés legnagyobb fogyatéka éppen abban állt, hogy képtelen volt valóban egységes és hatékony bíraskodási rendszer kiépítésére. A hűbérúr uralmának és hatalmának egyik alapvető forrását képezték a telkes jobbágyságot felett gyakorolt bíraskodási jogok, ám ezeket nemigen gyakorolta saját maga, hanem átengedte őket paraszti származású intézőinek. Többnyire csak saját osztálya keretein belül fejtett ki ilyen

tevékenységet, hol saját hűbéresei fölött rendelkezett, hol a hűbérúr által fölállított bíróság tagjaként döntött a vele egy rangban lévők perében. Ahol fennmaradtak a közbíróságok, a grófsági vagy a járási törvényszék munkájában vett részt. Az alsó fokú bíróságok hatáskörébe nem csak a járandóságokkal kapcsolatos ítékezés tartozott, hanem minden „polgári” per. A felső- és alsóbíróságok egy adott területhez kötődtek, és csak azoknak az embereknek az ügyeiben voltak illetékesek, akik a kérdéses körzet határain belül laktak.

A bírói hatáskörök nagymértékű fölaprózódása mellett az igazságszolgáltatásra a hatáskörök összefonódása, és a bíróságok csekély hatékonysága jellemző. Léteztek bizonyos szabályok, amelyek az illetékességi körök meghatározására és elválasztására irányultak, ez azonban nem küszöbölte ki az állandó bizonytalanságot. Ebben a számtalan függőségi köteleket kiépítő társadalomban minden felettes bíraskodni kívánt. A hűbéruraknak ugyanis főleg a bíraskodási jog gyakorlásával nyílt módjuk arra, hogy alárendeltjeiket feladataik ellátására készítsék vagy kényszerítsék. Embereiknek nem engedték meg, hogy külső bíróságok döntéseinek vessék alá magukat, ez látszott oltalmazásuk, és a rajtuk való uralkodás legbiztosabb eszközének. A közönséges bíróságok mellett ugyanakkor működött egy különleges igazságszolgáltatási rendszer is, mégpedig az egyház keretein belül. Ennek illetékességi körébe kizárólag az egyház sajátos küldetésével összefüggő ügyek tartoztak. A pápa és a zsinat által hozott egyházi törvényeket kánonoknak nevezték.

A hűbérurak általában csak azokban a vonatkozásokban ragadták magukhoz a peres ügyek feletti döntési jogot, amelyek összefüggtek a javak felhalmozásával és uralmuk fenntartásával. (Foucault 1998:54) Más vonatkozásokban a feudális jogrendben az egyének közötti peres ügyeket nagyrészt a próba rendszere szabályozta. Ha az embernek valamilyen követelése volt, gyilkossággal vagy lopással vádolt valakit, a vita egy mindkettejük által elfogadott próbatétel során rendeződött, melynek a felek alávetették magukat. Ebben a rendszerben nem az igazság, hanem az erő, a beszélő személyiségének súlya és fontossága bizonyosodott be. Rendszerint azt nyilvánították a peres ügy nyertesének, aki a meghatározott szabályok szerint lefolytatott küzdelemben felülkerekedett. Arra azonban nem volt lehetősége, és ezt nem is igényelték tőle, hogy igazságát, követelésének jogosságát bebizonyítsa. Az igazságszolgáltatási mechanizmusban részt vállalt ugyan egy bírónak nevezett személy, szerepe azonban kizárólag a szabályok betartására korlátozódott. (Foucault 1998:48-51; Zlinszky 1994:69)

A 12. században a gyakran képlékeny, ám néhány széles körben elfogadott eszményt tükröző jogszokásokat fokozatosan egy pontosabb és világosabban kidolgozott jogrend váltotta föl. A királyok által hozott jogszabályok rögzítették a még képlékeny gyakorlatot. A hűbérurak és alárendeltjeik egyre inkább olyan szerződési formákat részesítettek előnyben, amelyek immár jogi szankciókat is tartalmaztak. A grófok hűbéresi kötelekkel láncolták magukhoz az alacsonyabb rangú hivatalnokokat, és ugyanígy jártak el a püspökök és az apátok azokkal a világi személyekkel, akik a törvénykezésben voltak a segítségükre, vagy hadba vezették alattvalóikat.

A differenciáltság hiánya a feudális társadalomban. A feudális társadalom mint kifejeletlen, tökéletlen heterogén társadalom harmadik fő vonásaként azt emeltük ki, hogy a feudális társadalomnak nevezett együttélési csoportban a társadalmi tevékenységek szorosan összefonódva léteztek más természetű tevékenységekkel. Arról már korábban volt szó, hogy a társadalmi tevékenységek szinte elválaszthatatlanul összefonódtak a testi erőszak alkalmazásával és elszenvedésével, a harci cselekményekben a háborúskodással. Emellett a feudális társadalomban a társadalmi viszonyok és a társadalmi tevékenységek szorosan összefonódtak főleg a család és a tágabb rokonság körében a közösségi viszonyokkal és a közösségi élettel, valamint a magánélettel.

A hűbéri személyes függőségi viszonyok mintegy a hatékonyságukban meggyengült rokonsági, nemzetségi kapcsolatokat helyettesítendő vagy kiegészítendő jelentek meg a történelem színpadán. A rokonsági kapcsolatok lényegüket tekintve idegenek a hűbériségre jellemző emberi kapcsolatoktól, de a múlt szívós örökségeként részben továbbra is fennmaradtak. A hűbéri viszonyok mellett továbbra is léteztek az azonos nemzetségek tagjai között, és az egymás szomszédságában élő emberek közti régi keletű kapcsolatok. A feudális Európában mindenütt találkozunk vérségi alapokon szerveződő együttélési csoportokkal. Például Franciaországban a rokonság, a nemzetség, esetleg a barátság szóval jelölték őket. Az a lovag számíthatott leginkább az embereire, akinek a harcosai vagy a hűbériség új típusú, jellegzetesen hűbéri kötelékével, vagy a rokonság ősrégi kötelékével fűződtek hozzá. E két kapcsolatot gyakran azonos értékűnek, egyaránt szorosnak tekintették, amely elsőbbséget élvezett minden más kapcsolattal vagy viszsonnyal szemben.

A feudális társadalomban lényegében közvetlenül ugyanott termeltek, ahol fogyasztottak. (Elias 2004:302) A munkatevékenység mint társadalmi tevékenység környezete nem volt elkülöníthető a másfajta tevékenységek környezetétől. A család olyan intézményes csoport volt, amelyben nagyon különböző természetű tevékenységek voltak megvalósítva. A család tagjai együtt dolgoztak, együtt fogyasztottak, bizonyos mértékben ugyanott és együtt gondozták a gyermekeket, együtt szórakoztak. A munkatevékenység legfőbb területei a földesurak fenntartott birtokai és a jobbágytelkek voltak, ahol a családok és a tágabb rokonság tagjai nagyrészt együtt végezték a munkát. A viszonylag csekély számú iparúzó lakosság döntő többsége céhek tagja volt. A céh tagjai bár valóságban nem voltak rokonok, családként éltek együtt, a mester szigorú felügyelete alatt.

A falvakban mindenütt léteztek úgynevezett „testvériségek”, amelyek több egymással rokoni kapcsolatban álló családot tömörítettek, akik ugyanazt a tüzet ülték körül, ugyanabból a fazékból ettek, és ugyanazt az osztatlan földet művelték. A hűbérurak gyakran bátorították, sőt olykor ki is kényszerítették az ilyen „kompániák” létrehozását, mert ezek tagjait eredményesebben kényszeríthették a járandóságok megfizetésére. A vérrokoni kötelék azonban nem jelentett kizárólag harmonikus együttműködést. A rokonságok egymás ellen indított vérbosszúi mellett olykor az egyes családokon belül törtek ki kegyetlen viszályok.

A 13. század közepét követően az európai társadalmak végleg eltávolodtak a feudális berendezkedéstől, és több száz évet vettek igénybe azok a mélyreható változások, amelyek révén a feudális társadalom átalakult. A feudalizmus azonban különböző formákban élt tovább. Mély nyomokat hagyott a földbirtokrendszeren, amely előtt még hosszú évszázadok álltak. A földesúri birtokon belüli függőségi formák közül a szolgaság intézménye volt a legtisztábban feudális jellegű. Jelentős mértékben átalakult ugyan, és egyre inkább a földre, mintsem a személyre neheződő kötöttségként jelentkezett, ám például Franciaországban csak az 1789-es forradalom előestéjén törölték el. A hűbéreket illetően a középkort követően gyakorlatilag csak a hűbéreseket sújtó pénzbeli terhek, és az áthagyományozásukat szabályozó előírások maradtak továbbra is érvényben.

Mint fentebb említettük, főleg azért mutattunk rá a hűbéri társadalom sajátosságaira, hogy ehhez képest majd jobban rávilágíthassunk a modern társadalom sajátosságaira. Azonban a hűbéri viszonyok bemutatásának részben azért szenteltünk figyelmet, hogy jobban észrevegyük a modern társadalomban megtalálható hűbéri viszonyokat és rendi egyenlőtlenségeket. Munkánk egyes további fejezeteiben majd látjuk ugyanis, hogy egyrészt – a klasszikus hűbériséghez nagyrészt hasonló vonásaik alapján – hűbéri viszonyokról, hűbérurakról és hűbéresekről, valamint hűbérekről bizonyos értelemben a mai modern társadalomban is beszélhetünk. Másrészt, a tizenkettedik és a tizenötödik fejezetben majd rávilágítunk arra, hogy rendek és rendi egyenlőtlenségek a modern társadalomban is kialakulhatnak, és rendszerint ki is alakulnak.

3.2. A modern társadalom

A) A modern társadalom kialakulása

A modern társadalom kialakulásának a folyamatát szemlélhetjük viszonylag hosszabb vagy rövidebb történelmi távlatban, attól függően, hogy a modern társadalom milyen sajátossága-ira, illetve milyen sajátosságainak a kialakulására helyezzük a hangsúlyt. Hosszabb történelmi távlatban a modern társadalom kialakulása valójában az a folyamat, amit a „civilizáció” folyamatának is neveznek. (Elias 2004:64) E folyamat Európában visszanyúlik megközelítőleg a 13. század közepéig, a klasszikus feudális társadalom felbomlásának a kezdetéig, és a kezdeti időszakban főleg a királyi vagy a fejedelmi uralom stabilizálódása, az abszolút monarchia, illetve a nemzeti állam kialakulása irányába mutató változásokat foglalja magában. Parsons a 17. századra teszi a modern társadalom kialakulásának a kezdetét, és ebben a korai, megközelítőleg a 18. század végéig tartó szakaszban a vallás, a politika és a gazdaság bizonyos mértékű elkülönülésének a jelentőségét hangsúlyozza az általa úgynevezett szocietális közösségtől. E korai szakaszban kibontakozó fejlődést a 18. század végétől felgyorsította két forradalmi jelentőségű változás, egyrészt az ipari forradalom, másrészt a polgári forradalom. (Parsons 1971:50-85) Viszonylag rövidebb történelmi távlatban a modern társadalom kialakulását e forradalmi jellegű változásokhoz köthetjük.

Mi a következőkben csak arra vállalkozunk, hogy a modern társadalom kialakulásának néhány fontos vonására és meghatározó tényezőjére röviden rámutassunk. A modern társadalom kialakulásának egyik fontos vonása a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítása, a viszonylag nagyobb területen uralkodó állam kialakulása. Az előbbivel összefüggésben a másik vonása az átfogó jogi intézményrendszer kialakulása, és a kényszerű élet szférájának elkülönülése. A harmadik vonása az átfogó jogi intézményrendszerhez kapcsolódó további formális intézményrendszerek elterjedése. A negyedik, az előbbi tényezőtől a technikai fejlődéssel és az iparosodással összefüggésben a szervezetek széles körű elterjedése, és a társadalmi élet szférájának viszonylagos elkülönülése. Az ötödik, mindezekkel összefüggésben általában a racionális életvitel, és a társadalmi élet szférájában a racionális irányultság kialakulása.

A modern társadalom eredetileg Nyugat-Európában kezdett kialakulni, de kialakulása nem korlátozódott erre a területre. Egyrészt Nyugat-Európa fejlődése jelentős hatással volt Európa más területeinek fejlődésére, és kisebb vagy nagyobb eltolódásokkal Európa más területein is hasonló változások mentek végbe. Másrészt a 17. századtól kezdve a modernizáció idővel kiterjedt a föld különböző területeire, különösen Észak-Amerikára. Mi azonban a következőkben a modern társadalom Nyugat-Európában történő kialakulására összpontosítunk.

Az állam kialakulása. Korábban (1.2Bb) hangsúlyoztuk, hogy a modern társadalom legfontosabb jellemzője, és a modern társadalom más sajátosságai kialakulásának az alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak, és a közvetlen kényszermotivált cselekvések kiszorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése. Ez viszont megköveteli a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítását, és a testi erőszak alkalmazásának intézményes szabályozását. Nyugat-Európában a klasszikus feudalizmus korszakát követően ennek megkülönböztethetjük két nagyobb szakaszát, egyrészt az abszolút monarchia kialakulását, másrészt a modern polgári állam kialakulását.

Fentebb (3.1Bb) láttuk, hogy a klasszikus feudalizmus korában a királyi korona viselője tulajdonképpen csak az egyik nagy hűbérúr volt a nagy hűbérurak között. A királlyal szemben esetleg a közepes, sőt egymással összefogva még a kisebb hűbérurak is eredményes katonai ellenállást tanúsíthattak. Évszázadok alatt azonban olyan királyi uralom alakult ki, melynek birtokosa a királyság egész területén rendelkezett a katonai eszközök monopóliumával. Nagyon leegyszerűsítve a király tényleges uralma a királyság területén, és ezáltal az állam úgy alakult ki, hogy az egyes csoportok harcoltak egymással a javakért, és az adott területek feletti uralomért. Ennek eredményeként idővel egyes földbirtokosok egyre több, mások egyre kevesebb javakkal, fegyverekkel és harcosokkal rendelkeztek. A fegyvereket egyre inkább a hatalmasok kezében központosították, nehogy a kevésbé hatalmasok használhassák azokat. Ha legyőztek valakit, megfosztották fegyvereitől, és ebből következőleg a fegyveres erők központosítása azoknak jelentett erőtöbbletet, akik már korábban is erősebbek voltak a többiekénél. Így végül a király, a királyi család, illetve a király körül kialakult érdekszövetség kezébe került az uralom. (Foucault 1998:53; Elias 2004:342-346, 355-356)

Miután az egyes tartományokon belül egyes földesurak megszerezték a fejedelmi uralmat, a társadalom jellegét ettől fogva egyre inkább a fejedelmi háznak az uralomért folyó harcai adták meg valamely nagyobb területen belül. Az uralomra jutó társadalmi egység nem az egyén, hanem a ház vagy család volt, ez harcolt ki magának annyi földet, hogy a többi már nem szállhatott vele szembe katonai és gazdasági erő tekintetében. A nyelvi különbségek és helyi hagyományok mellett a földrajzi adottságok kölcsönöztek bizonyos szilárdságot a határoknak. Mivel minden terület valamelyik harcos család birtoka volt, ezért azt, hogy mi tartozott együvé egyetlen uralmi egységhez, elsősorban ennek a családnak a győzelmei és vereségei, házasságai, vételei és eladásai szabták meg. (Elias 2004:366-367)

Évszázadok alatt, megközelítőleg a 16-17. századra tehát úgynevezett abszolút monarchiák alakultak ki Nyugat-Európában, azaz a királyságokban a királyok olyan mértékű katonai erőfölényre tettek szert, amely biztosította számukra a királyság területén élő népesség feletti uralmat. Egyes területeken – főleg a Német-római Birodalomban – az abszolutizmus az egyes tartományokon vagy fejedelemségeken belüli fejedelmi abszolutizmus formájában alakult ki, de mi itt leegyszerűsítve csak királyságokról és királyokról beszélünk. Az uralmi formának ebben a megváltozásában az egész nyugati társadalom megváltozása fejeződött ki. Nem csak az egyes királyoknak lett tartósabb az uralma és nagyobb a hatalma, hanem az egész társadalom fokozatos átalakulása során a királyság társadalmi intézményei tettek szert nagyobb jelentőségre. (Elias 2004:265-266) A központi uralom és a központi szervek stabilitása az „abszolutizmus korszakának” nevezet időszakban éles ellentétben állt a megelőző, feudális szakasz mindenfajta központi uralmának és hatalmának az ingatagságával. (I.m.:285) A központi uralom stabilizálódásával és intézményesítésével, a szakszerű uralmi gépezet kialakulásával öltöttek az uralommal rendelkező egységek „állam” jellegét. (I.m.:354-355)

A királyi uralomnak és központi hatalomnak a megerősödését, az abszolút monarchia kialakulását elősegítő tényezők Norbert Elias szerint főleg a következők voltak. Egyrészt az uralkodók egyre nagyobb pénzbevételek, adók felett rendelkeztek. Másrészt a pénzügyi lehetőségekkel egyenes arányban nőttek a király katonai lehetőségei. Aki egy egész ország adói felett rendelkezett, több harcost fogadhatott fel, mint bárki más. Egyúttal viszonylag függetlenné vált azoktól a harci szolgálatoktól, melyeket a feudális kíséret tagjai a hűbérbirtok alapján kötelesek voltak teljesíteni. Harmadrészt a hadviselés technikájának átalakulása követte és megerősítette e változások hatásait. A tűzfegyverek lassú fejlődésével párhuzamosan a gyalogosan harcoló, nem nemesi tömegek harci értéküket tekintve fölénybe kerültek a lovon harcoló, számszerűen korlátozott nemesekkel szemben. A fegyverek és a harcosok feletti rendelkezés monopóliuma az egész nemesi rend kezéből e rend egyetlen tagjára, a királyra vagy a fejedelemre szállt át, aki az egész terület adóbevételeire támaszkodva e terület

legnagyobb létszámú csapatát tudta megfizetni. A nemesség zöme ezáltal viszonylag szabad harcosokból vagy lovagokból a központi uralkodó szolgálatában álló fizetett harcosná vagy tiszté vált. (Elias 2004:270-273)

Fentebb említettük, hogy Európában a klasszikus feudalizmus korszakát követően az állam keretében a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosításának és intézményes szabályozásának megkülönböztethetjük két nagyobb szakaszát, egyrészt az abszolút monarchia kialakulását, másrészt a modern polgári állam kialakulását. A modern polgári állam és a modern jogrendszer több évszázadon át tartó fejlődés eredményeként alakult ki, nem különíthető el egymástól világosan időben az abszolút monarchia állama és jogrendszere valamint a modern polgári állam és jogrendszere. Már a 16. századtól jelentkeztek a modern polgári állam és -jogrendszer egyes elemei. A polgári forradalmak, különösen a francia polgári forradalom e tekintetben forradalmi változást eredményeztek, de az új állam és az új jogrendszer kiépítése folytatódott még a 20. században is. (Révész 1994B)

Az átfogó jogrendszer kialakulása. Az abszolút monarchia felszámolta vagy jelentős mértékben korlátozta a nagy hűbérurak uralmát, a központosított állam az uralkodót tette meg a törvényhozás döntő forrásává, és az egész államra kiterjedő egységes szabályok kialakításával elősegítette az átfogó jogrendszer kibontakozását. Nyugat-Európában helyi eltérésekkel a 16-18. század folyamán a feudális jogot tulajdonképpen megsemmisítette a polgári jog, és a 18. századot követően már csak a feudális jog maradványairól beszélhetünk. (Zlinszky 1994:64-65) A feudális típusú bíraskodási rendszer a 17. század végén hanyatlásnak indult, és a 18. század folyamán szinte teljesen eltűnt. (Foucault 1998:51) Az abszolút monarchia kialakulása egy új típusú jogrendszer kialakulását tette lehetővé, amelynek fő vonásai Foucault szerint a következők: (1) A törvényesség most már nem az egyének által szabadon elfogadott lebonyolítási szabályok betartását jelenti. Az egyéneknek alá kell vetniük magukat egy hozzájuk képest külső uralomnak és bírói hatalomnak. (2) Kialakult az ügyész szerepe, aki az uralkodó, a király vagy a földesúr képviselőjeként jelenik meg. Az ügyész képviseli a hatalmat, amelyet a vétség vagy a bűntett pusztja ténye is sért. Az ügyész mintegy a sértett helyébe lép. (3) Ekkor jött létre a törvénysértés merőben új fogalma is. A másik félnek okozott kár helyett a hangsúly a törvénysértésre helyeződik. (4) Az állam, illetve az uralkodó nem csupán a sértett szerepét ölti magára, de a kártérítést is magának követeli. A vesztes félnek nem csupán a másik peres félnek okozott kárt kell jóvátennie, hanem kártalanítania kell a megsértett uralkodót. (I.m.:54-55)

A kényszerű élet szférájának elkülönülése. A testi erőszak alkalmazásában bekövetkezett jelentős változás – amellet, hogy a testi erőszakot fokozatosan csak az állam, illetve annak erre feljogosított képviselője alkalmazhatja – főleg a következő két vonatkozásban volt jelentős hatással a társadalmi élet alakulására. Egyrészt idővel a testi erőszak alkalmazására az emberi együttélés más területeitől elkülönítetten kerül sor, másrészt a testi erőszak alkalmazása – viszonylag ritka kivételektől eltekintve – szinte teljes mértékben csak a szankcionált egyének más egyénektől történő elkülönítésére korlátozódik. Azaz fogalmaink szerint más életszféráktól elkülönülve kialakul a kényszerű élet szférája, ezzel lehetőséget biztosítva más életszférák a korábbiakhoz képest jóval tisztább kialakulásának.

A 18. század végén, illetve a 19. század elején Nyugat-Európában új korszak köszöntött be a büntetőbíráskodás és a büntetés-végrehajtás történetében. A változások egyik fő vonása, hogy a korábbi nyilvános kivégzést, megkövetést, pellengért stb. felváltotta az elkülönülten, a nyilvánosságtól elzártan végrehajtott büntetés. A börtönök falai közé került a büntetés végrehajtása. A másik fő vonása, hogy fokozatosan eltűnik a fájdalommal járó testi erőszak tényleges alkalmazása. A legsúlyosabb büntetést, a kivégzést is elkülönülten, és a vele járó fájdalom lehetőség szerinti csökkentésével hajtják végre. A kínzásokkal, különös fájdalommal járó halál eltűnése a 19. század közepére tehető. Továbbra is alkalmazzák a testi erőszakot, de

nem közvetlenül testi bántalmazás formájában, hanem oly módon, hogy az egyént megfosztják szabadságától, jogaitól. Ebben a büntetőeljárásban a testet kényszerítések és megfosztások, köteleességek és tilalmak rendszerébe fogják. A börtön és a kényszermunka együtt jár a testi szenvedéssel, például az élelemmegvonással, a szexuális megfosztottsággal, a sötétzárkával, esetleg a veréssel is, de a büntetés most már inkább a lelket sújtja, mint a testet. (Foucault 1990:14-25) A börtönbüntetés vált a testi erőszak mint szankció egyedüli formájává. A legfőbb alapelv az elkülönítés a külvilágtól, és a foglyok elkülönítése egymástól. (I.m.:315-347)

A büntetés-végrehajtás területén végbement változás további fő vonása, hogy egyre inkább a testi erőszak alkalmazásának a megelőző, azaz – fogalmaink szerint – az eltérítő funkciója érvényesül. Az újabban érvényesülő felfogás szerint olyan módon és olyan mértékben kell büntetni, hogy megelőzzék a bűncselekményt. A megelőző vagy eltérítő funkció érvényesítése érdekében a büntetés hat fő szabálya Foucault szerint a következő: (1) A jogsértő cselekvéstől való eltérítéshez már elegendő minimális büntetés alkalmazása. (2) Az elégséges ideális jelleg szabálya, azaz a büntetés megfelelően kialakítsa az egyénben a várható negatív következményekre vonatkozó elképzeléseket. (3) A büntetéseknek azokra kell a legnagyobb hatást gyakorolniuk, akik nem követték el a büntettet. (4) Fontos az arra vonatkozó elképzelések kialakítása, hogy a bűncselekményt bizonyosan követi a büntetés. (5) A bizonyításnak alkalmasnak kell lennie a büntett felderítésére. (6) Az optimális specifikálás szabálya, azaz a jogszabályok pontosítása. Kimerítő és világos, a bűncselekményeket meghatározó, a büntetéseket leszögező jogszabályok megfogalmazása. (Foucault 1990:124-137)

Fogalmaink szerint tehát arról van szó, hogy fokozatosan kialakul a testi erőszak racionális alkalmazása arra való tekintettel, hogy az ellenőrzött egyének körében kialakuljon a testi erőszakhoz való racionális alkalmazkodás. Így olyan hatékonysággal érvényesíthető a testi kényszerítés eltérítő funkciója, hogy viszonylag igen ritkán kell ténylegesen is alkalmazni a testi erőszakot. Ez teszi lehetővé az emberi élet olyan széles szféráinak a kialakulását, amelyek gyakorlatilag mentesek a testi erőszak alkalmazásától.

A fentiek megvalósulása nélkül nem alakulhat ki a fogalmaink szerinti társadalmi élet szférája. Elias például a szó szoros értelmében vett gazdaság kialakulására vonatkozóan írja: A hűbéri korban a kard, és általánosabb értelemben a testi erőszak nélkülözhetetlen eszköz volt a termelési eszközök megszerzésében, a testi erőszakkal való fenyegetés nélkülözhetetlen eszköze volt a termelésnek. Csak amikor nagyobb területen kialakul a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítása, akkor lehet messzemenően kikapcsolni a testi erőszak alkalmazását a fogyasztási és termelési eszközökért való konkurenciaharcból, és csak akkor létezik tiszta értelemben az a fajta gazdaság, amelyet szokásosan gazdaságnak nevezünk. (Elias 2004:394)

A formális intézményrendszerek elterjedése. Az átfogó jogrendszer kialakulásával összefüggésben kialakulnak olyan formális intézmények és intézményrendszerek, valamint ezek által létrehozott szervezetek, amelyek átfogják az emberi élet igen széles területeit. Az átfogó jogrendszerhez kapcsolódó további formális intézményrendszerek kialakulása a legjelentősebb változás, amely jellemzi a modern társadalom kialakulását. A formális intézmények és intézményrendszerek kialakulásának a folyamatát például Max Weber bürokratizálódásként, Michael Foucault a „fegyelmező társadalom” kialakulásaként értelmezi.

A bürokrácia sajátosságaival korábban is foglalkoztak egyes társadalomkutatók, de a bürokrácia klasszikus elméletének kidolgozása Weber nevéhez fűződik. (Weber 1987:225-232) Weber bürokráciaelmélete hatalomelméletéhez kapcsolódik, amelyben az uralom vagy hatalom három ideáltípusát különbözteti meg, a legális vagy racionális, a tradicionális és a karizmatikus uralmat, illetve hatalmat. Felfogása szerint a legális vagy racionális uralom, illetve hatalom gyakorlásának legtisztább formája a bürokrácia. Weber szerint a bürokratikus

igazgatás hatékonyság szempontjából egyértelműen felülmúlja az igazgatás más formáit. A bürokrácia fogalmával majd a tizennegyedik fejezetben foglalkozunk, itt csak azt jegyezzük meg, hogy felfogásunk szerint a bürokrácia fogalma a külső fedezetű, formális és hierarchikus intézményrendszerre, illetve az ilyen intézményrendszer jellemző működési módjára vonatkozik.

Mint már említettük, a formális intézmények és intézményrendszerek kialakulásának a folyamatát Michael Foucault a „fegyelmező társadalom” kialakulásaként értelmezi. Felfogása szerint a „fegyelmező társadalom” kialakulásának a jellegzetességeit egy kétarcú jelenség kimutatásával foglalhatjuk össze. Egyrészt a 18. század végén és a 19. század elején Európában, és részben a világ más országaiban is végbemegy a bíraskodás és a büntetés rendszerének reformja. Mint fentebb láttuk, ennek eredményeként a börtönbüntetés vált a büntetésként alkalmazott testi erőszak kizárólagos formájává. Másrészt, a már megtörtént törvénysértések büntetésével szemben az általános ellenőrzésre helyeződik a hangsúly. A társadalom ezáltal egy panoptikumhoz válik hasonlóvá, amelyben minden egyes egyén jól megfigyelhető, ellenőrizhető a felügyelő által. Foucault szerint a modern társadalomban a panoptizmus uralkodik. (Foucault 1998:66-74) „A panoptizmus társadalmunk jellegzetes vonása. Olyan hatalomtípus, mely az egyének fölötti és minden egyes személyre külön is kirótt állandó felügyelet, ellenőrzés, büntetés, jutalmazás formájában korrekciós funkciót lát el, vagyis bizonyos szabályok érvényesülését szem előtt tartva munkálkodik az egyének átalakításán. A panoptizmus három oldala – felügyelet, ellenőrzés, korrekció – képezi a társadalmunkban működő hatalmi viszonyok alapvető és jellegadó dimenzióját.” (I. m.:87)

A kifejezetten jogi intézményeken túli formális intézmények kialakulása nagyrészt már az abszolút monarchia időszakára jellemző volt. Az abszolút királyi uralom kialakítása és fenntartása ugyanis igényelte az igazgatási feladatok ellátásának a részletes szabályozását. Kialakultak az abszolutizmus központi szervei és a helyi igazgatási szervek. Az állam igazgatási tevékenységét kiterjesztette a gazdaság, a piac, a népjólét, az oktatás, az egészségügy stb. területére. Már a feudális társadalom városai is olyan funkciókat láttak el, amelyek ellátása részletes intézményes szabályozást igényelt. A kialakuló városokban az urbanisztikai létesítményeket üzemeltetni kellett, a városfalakat karban kellett tartani, és támadás esetén védelmezni, a közrendről a városi rendőrség őrzője, a rendészet szabályozása gondoskodott. Ez utóbbi pedig kiterjedt többek között a piaci rendre, a mértékekre, a céhek életére, a vásárokra, az építészetre, a tűzrendészetre, a gyámügyre és járványügyre, a városi bevételek biztosítására. Mindez viszonylag részletes szabályozást és tagolt szervezetet igényelt, főtisztviselőkkel és személyzettel. (Kajtár 1994:133)

A kifejezetten jogi intézményeken túli formális intézmények kialakulásának az ipari forradalom adott nagy lendületet. Csak a 19. században terjedt el széleskörűen a közigazgatási apparátus alkalmazása, és e században jöttek létre az első nagyobb iparvállalatok is, melyeknek irányítását hasonló elvek alapján alakították ki, mint a közigazgatását. E vállalatok szellemi foglalkozású alkalmazottait is tisztviselőknek, hivatalnokoknak nevezték, és ezek az emberek sok esetben valóban állami hivatalból jöttek, amelynek szervezési elveit átültették a vállalati ügyintézésbe. (Kieser 1995B:47)

Az ipari forradalom, és a társadalom differenciálódása. A „ipari forradalom” Angliában kezdődött a 18. században, és magában foglalta a munkatevékenység során alkalmazott technológiai újítások összességét. A forradalom egyrészt új gépek felfedezését jelentette, másrészt új energiaforrások (mint a víz, a gőz vagy az elektromosság) hasznosítását az ipari termelésben, harmadrészt a tudomány alkalmazását a gyártási módszerek fejlesztésében. Az ipari forradalom újításai igen gyors fejlődést eredményeztek a termelés, illetve a munkatevékenység legkülönbözőbb területein. Az ipari forradalom előtt a népesség döntő többsége mezőgazdasági munkát végzett. Az ipari forradalom hatására azonban a munkaképes népesség többsége az iparban, illetve újabban főleg a szolgáltató ágazatokban dolgozik.

Az ipari forradalmat megelőzően döntően a munkatevékenység is családi keretek között zajlott. A család olyan vegyes vagy heterogén intézményes csoport volt, amelyben nagyon különböző természetű tevékenységek valósultak meg: anyagi javak előállítására irányuló tevékenység, együttes fogyasztás, nemzés, gyermekek gondozása és nevelése, szabadidős tevékenység. A termelési eszközök tulajdonosainak a háztartásai többnyire családi üzemek voltak. A munkatevékenységet végző egyének rendszerint szolgák vagy alkalmi napszámosok voltak az úri- vagy parasztbirtokon, vagy céhes polgárok, kereskedők, kocsmárosok és mások háztartásaiban. A munkafeladatok elosztása hagyományokon alapult, főleg a nemi, nemzedéki és rendi különbségekre való tekintettel. Az ipari forradalom hatására azonban döntően elkülönült a termelés és általában a munkatevékenység a családi élettől, a munkahely az otthontól, a munkaidő a szabadidőtől. Az ipari forradalom hatására a 19. század közepétől kezdtek igazán kialakulni a családtól, a rokonságtól, a lakóhelyi csoportoktól független munkahelyi szervezetek. A korábbi háztartásbeli termelés a gyárakba és az irodákba helyeződött át. A háztartáson kívüli munka bér munka formájában valósult meg, amikor a munkavégző egyén pénzt kap a háztartáson kívüli munkájáért. Ez összekapcsolódott az urbanizációval, a városban élők számának a jelentős növekedésével, ami lehetővé tette, hogy az egymástól elkülönült háztartás és a munkahely ne legyen nagyon távol egymástól. A gyermekek gondozása és nevelése is egyre inkább a családtól elkülönült szervezetekben megy végbe, és ezzel összefüggésben a nők is kiléphetnek a háztartásból a háztartástól elkülönült munkahelyekre. (Coleman 1990:579-587; Somlai 1997:22-23)

A racionális életvitel és a racionális irányultság kialakulása. A modern társadalom kialakulása folyamatának a részét képezi az olyan személyiségtípus általánossá válása, amely alkalmas általában a racionális alkalmazkodásra, és amelyet a társadalmi élet szférájában a racionális irányultság jellemez. Ezzel kapcsolatban csak röviden hivatkozunk arra, hogy Weber a modern társadalom kialakulását egy történeti racionalizálódási folyamatként fogja fel. Weber szerint a racionalizálódás egyrészt végbemegy a kultúra szintjén, amely megjelenik a misztikus szemlélődés racionalizálódásában, a gazdaságban, a technikában, a tudományban, a jogszolgáltatásban, az igazgatásban stb. A racionalizálódás másrészt végbemegy az egyének személyiségében, amely megjelenik az egyének életvitelében, azaz abban, hogy az egyének életvitelüket egyre inkább módszeresen és következetesen saját értékirányultságaik szerint alakítják. (Weber 1982:20-21; Habermas 1984:158-168; ford. 1987:68-69)

Általában a racionális alkalmazkodásra való hajlandóság, és különösen az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájában a kifejlett racionális alkalmazkodás kialakulására jelentős hatással voltak mindazok a tényezők, amelyekről a modern társadalom kialakulását tárgyalva eddig szóltunk. E tényezők közül Elias a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosításának a jelentőségét hangsúlyozza. Felfogása szerint „...a testi erőszaktevésnek (...) a monopolizálásával döntően megváltozik az egyén formálódásának egész apparátusa, azoknak a társadalmi követelményeknek és tiltásoknak a hatásmódja, melyek az egyénben kialakítják a társas-társadalmi habitust.” (Elias 2004:57) Olyan körülmények között, ahol a testi erőszak alkalmazása mindennapos esemény és elkerülhetetlen, az érzelmek elfojtása nem lehetséges és nem is hasznos. A testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítása azonban hatással van az emberek beállítottságára is. A mindennapi életre jellemző lesz az önmérséklet, egyrészt az emberek nem élvezhetik már a testi erőszak örömét, másrészt nincsenek kitéve a mások által nagyrészt kiszámíthatatlanul alkalmazott testi erőszaknak. Így a viselkedésben az érzelmi megnyilvánulások mérséklődnek, amely a másik oldalról a viselkedés racionalizálódását jelenti. (I.m.:247, 471-473, 517) Weber általában a racionális életvitel, és ezen belül a racionális gazdasági tevékenység elterjedését a bürokratizálódás folyamatával, valamint a bürokratizálódás által átalakított tevékenységi területek elkülönülésével is összefüggésben részben a protestáns vallási nézetekből származtatja. (Weber 1982)

B) A modern társadalom sajátosságai

Tehát modern társadalomnak nevezzük a 19. század végére Nyugat-Európában és Észak-Amerikában nemzetállami keretek között alapvető vonásait tekintve már kialakult együttélési csoportot. A szociológiaelmélet egyes képviselői e modern társadalom legfőbb sajátosságait részben különböző tulajdonságokban látják, és különböző fogalmakban fejezik ki. Például Spencer a harcos társadalomból az ipari társadalomba, Marx a feudális társadalomból a kapitalista társadalomba való átmenetként, Weber főleg egy általános racionalizálódási és bürokratizálódási folyamatként értelmezi a modern társadalom kialakulását. Tönnies a közösséggel szemben szűkebben értelmezett társadalomnak nevezi az új együttélési csoportot, Durkheim szerint a modern társadalmat a mechanikus szolidaritással szemben az organikus szolidaritás tartja össze. A funkcionista rendszerelmélet képviselői szerint viszont a modern társadalom kialakulásának a legfőbb vonása a differenciálódás, amelynek fő iránya az, hogy a sokfunkciós rendszereket, alrendszereket vagy intézményeket specializáltabb egységek váltják fel.

Arra nem vállalkozunk, hogy a modern társadalomra és a modernizációra vonatkozó különböző megközelítéseket bemutassuk. Felfogásunk szerint röviden a következőkben foglalhatjuk össze a modern társadalom mint ideáltípus legfontosabb sajátosságait.

- *A modern társadalom legfontosabb sajátosságai:* (1) Az állam által kizárólagosan alkalmazható testi erőszak, formálisan szabályozott és viszonylag szűk keretek között. (2) Az átfogó formális intézményrendszer a jog, amelynek keretében különböző jogszerű intézmények alakultak ki az együttélés, különösen a társadalmi élet szabályozására. (3) Az emberi élet sajátos szféráinak viszonylagos elkülönülése, a társadalmi élet szférájának viszonylag önálló életszférává válása. (4) A társadalmi élet szféráján belül a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférájának viszonylagos elkülönülése. (5) Olyan személyiségtípus általánossá válása, amely alkalmas általában a racionális alkalmazkodásra, és amelyet a társadalmi élet szférájában a racionális irányultság jellemez.

A félreértések elkerülése végett megjegyezzük, hogy a modern társadalom elvileg nem azonos a kapitalista társadalommal, a szocialista társadalom éppúgy megfelelhet a modern társadalom ismertető jegyeinek. Az elemzésnek ezen a szintjén azonban nem foglalkozunk a kapitalista és a szocialista társadalom sajátosságaival.

Korábban (1.2Bb), és a modern társadalom kialakulásának a tárgyalásánál (3.2A) is hangsúlyoztuk, hogy a modern társadalom legfontosabb jellemzője, és a modern társadalom más sajátosságai kialakulásának az alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak, és a közvetlen kényszerszervált cselekvések kizorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése. Ez viszont megköveteli a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítását, és a testi erőszak alkalmazásának intézményes szabályozását. Modern társadalomról tehát elvileg annyiban beszélhetünk, amennyiben az adott társadalom mindenekelőtt megfelel ennek az ismertető jegynek.

A modern társadalomban egyrészt a testi erőszakot csak az állam, illetve annak erre feljogosított képviselője alkalmazhatja. Másrészt, a testi erőszak alkalmazására rendszerint az emberi együttélés más területeitől elkülönítetten kerül sor. Harmadrészt, a testi erőszak alkalmazása – viszonylag ritka kivételektől eltekintve – szinte teljes mértékben csak a szankcionált egyének más egyénektől történő elkülönítésére, és másoktól elkülönítve a testi és

lelki szükségletek kielégítésének a jelentős korlátozására terjed ki. Azaz fogalmaink szerint a modern társadalomban más életszférától elkülönülve kialakul a kényszerű élet szférája, ezzel lehetőséget biztosítva más életszférák a korábbiakhoz képest jóval tisztább kialakulásának.

A harmadik fejezetben (2.2Bc) is hangsúlyoztuk, hogy azokhoz a szabályokhoz, amelyekhez szankcióként testi kényszerítés kapcsolódik, és amelyek ily módon hozzák létre, illetve határozzák meg a szükségletkielégítés bizonyos összetevőit, előfeltételezésünk szerint az egyének racionálisan alkalmazkodnak. Ez igen fontos előfeltétele viszonylag nagy számú egyének együttélésének. Viszonylag nagy számú egyének viszonylag rendezett együttélése elképzelhetetlen lenne, ha a valóságban az egyénekre általában véve nem lenne jellemző a testi kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás. Alapvetően az emberek racionális alkalmazkodó képessége, és a szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, nem pedig a szabályok elsajátítása, a szabályokkal való azonosulás teszi lehetővé azt, hogy a modern társadalomban emberek százai, ezrei, milliói éljenek együtt, egymással rendszeres kölcsönhatásban.

A testi kényszerítéshez való racionális alkalmazkodás azonban előfeltételezi a testi kényszerítés racionális alkalmazását. Ahogyan fentebb (3.2A), a szóban forgó társadalom kialakulásának a vonatkozásában már hangsúlyoztuk, a modern társadalomban a testi erőszakot racionálisan alkalmazzák arra való tekintettel, hogy az ellenőrzött egyének körében kialakuljon a testi erőszakhoz való racionális alkalmazkodás. Így olyan hatékonysággal érvényesíthető a testi kényszerítés eltérítő funkciója, hogy viszonylag igen ritkán kell ténylegesen is alkalmazni a testi erőszakot. Ez teszi lehetővé az emberi élet olyan széles szféráinak a kialakulását, amelyek gyakorlatilag mentesek a testi erőszak alkalmazásától.

A modern társadalom második ismertető jegyeként azt emeltük ki, hogy az átfogó formális intézményrendszer a jog, amelynek keretében különböző jogszerű intézmények alakulnak ki az együttélés, különösen a társadalmi élet szabályozására. Kulcsár Kálmán nyomán a premodern társadalomra jellemző tradicionális joggal szemben a modern jog általános sajátosságait röviden a következőkben foglalhatjuk össze. (Kulcsár 1989:73-89)

A tradicionális jog inkább eligazító jellegű, szabályai nagyrészt nem kötelező érvényűek, e szabályokhoz nem kapcsolódik feltétlenül olyan ellenőrzés, amely nagy valószínűséggel biztosítja a szabályok betartását. A modern jog alapvető jellemzője – az említett szerző megfogalmazásában – a magatartást közvetlenül irányító, normatív jellege. Az általunk használt fogalmakban gondolkodva fogalmazhatunk úgy, hogy a modern jog központi szabályai elvileg köteleknek tekinthetők, azaz a modern jog intézmény. A tradicionális szabályrendszerben a jogszabályok nem különülnek el egyértelműen a más természetű szabályoktól, például a szokásoktól és az erkölcsi szabályoktól. A modern jog viszont olyan differenciált szabályrendszer, amely viszonylag egyértelműen elkülönül más szabályrendszerektől. Jóllehet a jogi szabályok megalkotóit a szabályok megfogalmazásában befolyásolhatják például a szokások és az erkölcsi szabályok is, de ezek önmagukban nem foghatók fel jogszabályokként. A szóban forgó sajátossággal is összefügg, hogy míg a tradicionális szabályrendszer az emberi élet teljességét átfogja, addig a modern jog érvényességi köre jóval szűkebb, és elvileg egyértelműen meghatározott.

A modern jog további fontos sajátossága logikai és formai kimunkáltsága. A jogalkotók szándékai szerint a modern jog logikailag egységes szabályrendszer, amelynek anyagát rendszerezett formában foglalják össze és teszik közzé. A valóságban azonban nagyrészt a modern jog is lehet tökéletlen, ellentmondásos, homályos. A logikai és formai kimunkáltságból is következik azoknak a szervezeteknek a kialakulása és differenciálódása, amelyek a jogi szabályokat létrehozzák és alkalmazzák. A modern jogot társadalmi szervezetek keretei között, egy összetett szervezetrendszerben hozzák létre és alkalmazzák, amelyben szervezetileg elválik egymástól a jogalkotás és a jogalkalmazás.

A fentieken túl Kulcsár Kálmán hangsúlyozza, hogy a tradicionális jogot az emberi akarattól független szabályokként fogadták el, amelyek nemcsak azoktól az egyénektől függetlenek, akiknek a magatartását szabályozzák, hanem egyáltalán az emberektől függetlenül léteznek. Ezzel szemben a modern jog igen lényeges sajátossága annak általános elismerése, hogy a jog nem eleve adott, hanem emberek által létrehozott, és tudatosan alakítható. A modern jog felfogása tehát magában rejti azt a gondolatot is, hogy a társadalmi viszonyokat is maguk az emberek hozzák létre, és ezek a viszonyok megváltoztathatók. A fentebb említett sajátosságokkal összefüggésben a jog „modernségének” legfontosabb mutatója éppen az lehet, hogy mennyiben képes előmozdítani az adott társadalomban szükségessé váló társadalmi változásokat. (Kulcsár 1989:88)

A modern jogrendszer kialakításában szerepet játszó gondolkodók igyekeztek érvényre juttatni bizonyos alapvető elveket, amelyeknek az egészét foglalja magában az alkotmányosság elve. Ez gyakorlatilag úgy fejeződött ki, hogy szükségessé vált az állam egyre bonyolultabbá váló szervezetének törvények útján történő szabályozása, illetve az állam működésére vonatkozó alapvető elvek és jogok lerögzítése. Az alkotmányosság keretei között hangsúlyozták egyrészt az állam szuverenitáshoz kapcsolódóan a népszuverenitás elvét, amely szerint végül is a nép az állami szuverenitás hordozója. Másrészt az államhatalmi ágak – a törvényhozói, a bírói és a végrehajtói hatalom – megosztásának az elvét. Az állami önkény ellen biztosítékot láttak a törvényhozói, a bírói és a végrehajtói hatáskörök egymástól történő elválasztásában, és e szervek feladatainak pontos jogi szabályozásában. Harmadrészt, a hatalommegosztás gondolatának a továbbfejlődését képviselte a parlamentarizmus elve. Ennek az elvnek az érvényesülése azt jelenti, hogy a törvényhozó hatalommal rendelkező parlament ellenőrzést gyakorol a végrehajtó hatalommal rendelkező kormány felett. Negyedrészt, az alkotmányossághoz kapcsolódó alapelvek közt jelentős szerepe volt a törvényesség elvének, illetve a jogegyenlőséget és a tulajdonjog sérthetetlenségét lerögzítő klasszikus alapelveknek is. A modern polgári jogrendszer a termelőeszközök feletti tulajdonjog mellett hangsúlyozza az egyén saját munkaerejével való rendelkezési jogát is. A tulajdonjog sérthetetlenségével és a jogegyenlőség elvével szoros összefüggésben alakult ki a szerződési szabadság elve, amelyet kiterjesztettek a munkavállalóra mint szabad bér munkásra is. Ötödrészt hangsúlyozták az egyház és az állam szétválásának az elvét, és ezzel összefüggésben a különböző hitfelekezetek egyenjogúságának, és a polgárok lelkiismereti szabadságának a jogi elismerését. (Révész 1994B:196-199)

A modern jogrendszerben világosan elkülönülnek egymástól az alapvető jogágak, mindenekelőtt a magánjog és a közjog, valamint az anyagi jog és az eljárásjog. A modern társadalomban nagy jelentősége lett az úgynevezett magánjognak, például a kereskedelem, a hitelélet és a munkajogi viszonyok szabályozására önálló jogágak alakultak ki. A törvényesség elve és az „emberi jogok” alkotmányos biztosítékai alapján a büntetőjog is jelentősen átalakult. A modern jogrendszerben az eljárásjogban is nagyrészt új jogi alapelvek érvényesülnek. A jogegyenlőségből fakad például a polgárok törvény előtti egyenlősége, amihez szorosan kapcsolódnak a demokratikus eljárásjogi biztosítékok. A modern jogban általában a vádelvi eljáráshoz való visszatérést képviselik, de jóval fejlettebb szinten, mint ahogyan az a feudális jogban megtalálható volt. A modern jogrendszerben ezen kívül ismeretes a vád- és nyomozó rendszerű eljárás elemeit egyesítő vegyes rendszer is. Az új büntető eljárásjogra jellemző a nyilvánosság és a szóbeliség elvének az érvényesülése, a védelem szabadságának kiterjesztése, illetve a bírói szabad mérlegelés elvének az alkalmazása. (Révész 1994B:199-200)

A modern jogrendszerben érvényesülő, fentebb említett elvek jelentőségének a megítélésében egyaránt figyelemmel kell lennünk a következő két szempontra. Egyrészt, felfogásunk szerint a társadalmi jelenségeket végső soron intézmények határozzák meg, tehát az intézményeknek, különösen az átfogó jogi intézményeknek ilyen szempontból igen jelentős szerepe van. A

társadalmat átfogóan tulajdonképpen intézmények formálása révén lehet formálni, ebből a szempontból fontos az említett elvek hangsúlyozása, és ezen elvek érvényesítését szolgáló jogi szabályok részletes megfogalmazása. Másrészt azonban tekintettel kell lennünk arra, hogy a modern társadalomban a jogi intézmények döntően olyan társadalmi intézmények, amelyek felfogásunk szerint nem normatív funkciójuk révén, hanem tényleges funkciójuk révén határozzák meg a cselekvéseket és kölcsönhatásokat. Azaz e jelenségek elvileg csak esetlegesen, csak többé vagy kevésbé felelnek meg az intézményes szabályoknak. Tehát nem gondolhatjuk eleve azt, hogy a modern társadalom tulajdonképpen az említett elveknek megfelelően működik, ezek az elvek csak bizonyos valószínűséggel érvényesülnek a modern társadalom valóságos működésében.

A modern társadalomban az átfogó jogi intézményrendszer keretében különböző jogszerű intézmények alakulnak ki az együttélés, különösen a társadalmi élet szabályozására. Ilyen formális intézmények kialakítása révén jönnek létre az emberi élet különböző területein az úgynevezett szervezetek. Szinte közhelynek tekinthető a szervezetszociológiában az az állítás, hogy a modern társadalom a *szervezetek társadalma*, tehát a modern társadalmon belüli társadalmi viszonyok és társadalmi jelenségek szorosan összefüggnek a keretei között található szervezetekkel. A társadalmi cselekvéseket és kölcsönhatásokat, illetve általában a társadalmi jelenségeket tipizálhatjuk abból a szempontból is, hogy ezeket mennyiben határozzák meg bizonyos szervezetek intézményei. Ilyen szempontból megkülönböztethetjük a társadalmi jelenségek következő típusait: (1) a társadalmi szervezeteken belüli jelenségek, (2) a társadalmi szervezetek közötti jelenségek, (3) az egyének és szervezetek közötti jelenségek, (4) a szervezeti hovatartozástól független egyének közötti jelenségek. (V.ö.: Coleman 1990:546-552) A modern társadalomban szinte minden társadalmi cselekvés, kölcsönhatás, illetve társadalmi jelenség közvetlenül vagy közvetve összefüggésben van a keretei között létrejött szervezetekkel.

A modern társadalom harmadik ismertető jegyeként azt emeltük ki, hogy a modern társadalomban viszonylag elkülönülnek egymástól az emberi élet sajátos szférái, és a társadalmi élet szférája viszonylag önálló életszférává válik. Korábban (1.2Ab) a társadalmi élet szférájának neveztük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a társadalmi cselekvések, valamint az ilyen cselekvésekből felépült társadalmi kölcsönhatások a tipikusak. A társadalmi élet szférájába esik leginkább a szervezett munkatevékenység, a gazdasági tevékenység, a közigazgatási tevékenység, az igazságszolgáltatás, a hivatali ügyintézés, az úgynevezett politikai tevékenység, a felsőbb iskolák felé közeledve egyre inkább a tanulási tevékenység, a szervezett tudományos kutatás stb. A társadalmi élet szféráját döntően a társadalmi szervezetek, még nagyobb mértékben leszűkítve, de konkrétabban fogalmazva a munkahelyi szervezetek (üzemek, hivatalok, bankok, egyetemek stb.), illetve az e szervezetekkel összefüggő körülmények alkotják. Bizonyos szervezeteken belüli tevékenységek a szervezetek alkalmazottai számára a társadalmi élet szférájába esnek, mások számára esetleg nem. Ezt különösen az úgynevezett felemás testiségi intézményes csoportok tárgyalásánál (2.1Bc) láttuk. Például a kórházak, a bölcsődék, a börtönök, e szervezetek alkalmazottai számára a társadalmi élet szférájába, a gondozottak vagy a rabok számára viszont más életszférába tartoznak.

Fentebb említettük, a társadalmi élet szférája kialakulásának az alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak, és a közvetlen kényszerszermotivált cselekvések kizorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése. Ha a tulajdonképpen modern társadalomnak tekinthető társadalomban a valóságban találkozunk testi erőszakkal, az többnyire nem a foglaimunk szerinti viszonylag tiszta társadalmi élet szféráján belül, hanem főleg a családi élet keretében történik. A valóságban természetesen előfordulhat, hogy például a tulajdonostárs úgy igyekszik hozzájutni az osztatlan közös tulajdon egészéhez, hogy „elteszí láb alól” a másik felet, vagy a munkavállaló

kilátásba helyezi a munkaadó megverését vagy megveretését, ha el meri bocsátani, vagy bizonyos döntések ellen tüntetők beverik a döntéshozók irodáinak az ablakait, ezzel esetleg veszélyeztetve a benn tartózkodó személyeket is. Elvileg azonban az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájából kizárjuk a testi kényszerítés, és egyáltalán a testi erőszak alkalmazását, valamint a közvetlen kényszmotivált cselekvéseket. A testi erőszak alkalmazásával járó cselekvési lehetőségek már csak a társadalmi élet és a kényszerű élet szférájának a határterületén lehetségesek (pl. rendőrök, börtönőrök esetében).

A modern társadalom negyedik ismertető jegye szerint a modern társadalomban a társadalmi élet szféráján belül viszonylag elkülönül egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet. Majd a tizenhetedik fejezetben foglalkozunk a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet fogalmával. Itt csak nagyon röviden utalunk arra, hogy mit értünk az előbb említett ismertető jegyen. *Mindennapi társadalmi életnek* az adott intézményeken nyugvó társadalmi viszonyok által meghatározott, és az adott intézményekre nem ható cselekvések rendszerét nevezzük. A mindennapi társadalmi élet – ideáltipikusan értelmezendő – szférájában tehát a társadalom tagjai adottnak fogadják el a rájuk nézve érvényes társadalmi intézményeket, és az ezen intézmények által létrehozott társadalmi viszonyokhoz igazodva cselekszenek. *Politikának* vagy *politikai életnek* nevezzük a társadalmi intézmények létrehozására irányuló cselekvések rendszerét. A klasszikus feudális társadalomban nem vált el egymástól a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet. A modern társadalomban viszont, legalábbis az adott társadalom egészének a szintjén, viszonylag önálló szféraként kialakul a politikai élet szférája, amelyben önálló intézményrendszer jön létre a társadalmi intézmények létrehozásának szabályozására. Alapvetően a politikai intézmények által létrehozott társadalmi-politikai viszonyok határozzák meg azt, hogy az egyes egyének és csoportok mennyiben játszhatnak szerepet a társadalmi intézmények létrehozásában. A modern nemzeti vagy állami társadalomban a politikai élet szférájának tulajdonképpen a jogalkotás, illetve szűkebben a törvényhozás felel meg.

Az intézményes szociológia elméletében a társadalmi jelenségek magyarázatában általában adottnak vesszük a társadalmi intézményeket, tehát a mindennapi társadalmi élet törvényszerűségeinek a feltárására vállalkozunk. Már említettük azonban, hogy majd a tizenhetedik fejezetben foglalkozunk a társadalom politikai életével, és ezzel összefüggésben a társadalmi intézmények létrehozásával is. Emellett az úgynevezett belső fedezetű intézmények kialakításával majd a kilencedik fejezetben foglalkozunk.

A modern társadalom ötödik ismertető jegye szerint a modern társadalomra jellemző az olyan személyiségtípus általánossá válása, amely alkalmas általában a racionális alkalmazkodásra, és amelyet a társadalmi élet szférájában a racionális irányultság jellemez. Általában a racionális alkalmazkodásra való hajlandóság, és különösen az általunk úgynevezett társadalmi élet szférájában a kifejtett racionális alkalmazkodás történelmi kialakulására, és az újabb nemzedékeken belül a rendszeres kialakulására hatással vannak mindazok a tényezők, amelyeket a modern társadalom ismertető jegyeiként eddig felvázoltunk. Itt csak azt jegyezzük meg, hogy a racionalizálódásra e tényezők mellett a modern társadalomban jelentős hatással van a kultúra elsajátításának folyamatán belül a társadalmi életre nevelés vagy szocializálás viszonylagos elkülönülése.

A modern társadalomban az alapfokú oktatás általánossá vált, és a lakosság egyre jelentősebb hányada vesz részt középfokú, valamint felsőfokú oktatásban. Parsons szerint az „oktatási forradalom” hasonlóan jelentős hatással volt a modern társadalom kialakulására, mint az ipari és a polgári forradalom. (Parsons 1971:94) Felfogása szerint azzal összefüggésben, hogy az oktatási rendszer a társadalom úgynevezett mintafenntartó rendszerének a legfontosabb alkotórészévé vált. (I.m.:98-99) Mi itt az oktatásnak nem ezt a funkcióját, hanem a racionális alkalmazkodásra irányuló hajlandóság kialakítására irányuló funkcióját hangsúlyozzuk. Az

oktatási tevékenységet ellátó szervezetek két vonatkozásban is jelentős mértékben hozzájárulnak a racionális alkalmazkodásra irányuló hajlandóság kialakulásához. Egyrészt, az oktatási szervezetek (iskolák, egyetem) maguk is társadalmi csoportok, amelyek a felsőbb iskolák felé haladva egyre inkább racionális alkalmazkodást igényelnek a tanulóktól, illetve a hallgatóktól is. Másrészt e szervezetek ellátják a tanulókat, illetve a hallgatókat a társadalmi életben, különösen a munkaszervezetekben való racionális alkalmazkodáshoz szükséges szakmai és általánosabb ismeretekkel.

Egyes felfogások szerint a modern társadalomhoz viszonyítva ma már nem csak premodern társadalomról, illetve premodern együttélési csoportokról, hanem *posztmodern társadalomról* is beszélhetünk. A radikális posztmodern gondolkodók szerint a modern társadalom kora befejeződött, és már beléptünk a posztmodernitás, illetve a posztmodern társadalom korába. A mérsékeltbb felfogás szerint valami megváltozott, de ezt a változást nem megfelelően fejezi ki a modern korból a posztmodern korba való átmenetre vonatkozó felfogás, a modern és a posztmodern vonások egyaránt jellemzőek a mai társadalmi életre. Mások szerint viszont az úgynevezett posztmodern társadalomnak tulajdonított sajátosságok lényegében véve nem érintik a modern társadalom általánosabb sajátosságait, a modern társadalmon belül értelmezhetőek. (Ritzer 1997:5-8; Balogh – Karácsony 2000:216-239) Mi ezt az utóbbi felfogást fogadjuk el, felfogásunk szerint a mai úgynevezett fejlett társadalmak tulajdonképpen modern társadalmaknak tekinthetők. A modern társadalom általunk felvázolt sajátosságai olyan általános sajátosságok, amelyektől való jelentős eltérés valószínűleg nem egy posztmodern társadalomba való átmenetként, hanem inkább a premodern társadalomhoz, illetve a premodern együttélési csoportokhoz való visszatérésként lenne megfelelően értelmezhető.

A szociológia a modern társadalom tudománya két értelemben is. Egyrészt a szociológia önálló tudományként a modern társadalom kialakulásának az időszakában alakult ki, a modern társadalom kialakulása során megfogalmazódott kérdésekre választ keresve. Másrészt, bár a szociológia kialakulására számos tényező volt hatással, a szociológia tárgya szempontjából sem tekinthető véletlennek, hogy a szociológia kialakulása a modern társadalom kialakulásához kapcsolódott. A szociológia tárgyát ugyanis a modern társadalom, különösen a modern társadalomban viszonylag önálló életszféraként kialakult társadalmi élet szférája képezi.

Az első fejezetben (3.1Bb) is rámutattunk arra, hogy felfogásunk szerint a szociológia olyan tudomány, amelynek az érdeklődési köre kiterjed átfogóan a társadalomra, illetve a modern heterogén társadalomra, de tárgyát különösen a társadalmi élet szféráján belüli, szűkebben értelmezett társadalmi jelenségek képezik. Más életszférakon belüli létezők és jelenségek csak a társadalmi élet szférájával összefüggésben esnek a szociológia érdeklődési körébe. Munkánk következő részeiben, az általunk képviselt intézményes szociológia elméletében tehát majd a modern társadalmon belül a társadalmi élet szférája áll érdeklődésünk középpontjában. Munkánk első részében csupán megalapoztuk a társadalmi jelenségek következő részekben történő részletesebb elemzését.

Irodalom

Alexander, Jeffrey C. – Paul Colomy (ed.) 1990: *Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspectives*. New York: Columbia University Press

Alexander, Jeffrey C. 1990: *Differentiation Theory: Problems and Prospects*. In: Jeffrey C. Alexander – Paul Colomy (ed.): *Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspectives*. New York: Columbia University Press, 1-15.

Balogh István – Karácsony András 2000: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó

Berger, Peter L. – Thomas Luckmann 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: József Eötvös Műhely Kiadó

Bertalan László – Szántó Zoltán (szerk.) 2005: *A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások*. Budapest: Helikon Kiadó

Bloch, Marc 2002: *A feudális társadalom*. Budapest: Osiris Kiadó

Bourdieu, Pierre 1983: *The Field of Cultural Production, or: the Economic World Reversed*. *Poetics* 12:311-356.

Bourdieu, Pierre 1990: *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press

Bourdieu, Pierre 2002: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Napvilág Kiadó

Checkland, Peter 1987: *A rendszerszemlélet elmélete és gyakorlata*. Budapest: MTAK

Coleman, James S. 1990: *Foundations of Social Theory*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Colomy, Paul (ed.) 1990A: *Neofunctionalist Sociology*. Brookfield: Edward Elgar Publishing

Colomy, Paul 1990B: *Recent Developments in the Functionalist Approach to Change*. In: *Neofunctionalist Sociology*. Edward Elgar Publishing Limited, 289-308.

Colomy, Paul 1990C: *Revisions and Progress in Differentiation Theory*. In: Jeffrey C. Alexander – Paul Colomy (ed.) *Differentiation Theory and Social Change. Comparative and Historical Perspectives*. New York: Columbia University Press, 465-495.

Cooley, Charles H. 1902: *Human Nature and the Social Order*. New York: Scribner

Durkheim, Emile 1986: *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: MTA. Szociológiai Kutató Intézet

Elias, Norbert 2004: *A civilizáció folyamata*. Budapest: Gondolat Kiadó

Farkas János és mások 1982: *A rendszerszemlélet mint társadalmi igény*. Budapest: Akadémiai Kiadó

Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.) 2000: *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó

Foucault, Michael 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest: Gondolat Kiadó

Foucault, Michael 1998: *Az igazság és az igazságszolgáltatási formák*. Debrecen: Latin Betűk

- Habermas, Jürgen 1984: *The Theory of Communicative Action. Volume 1. Reason and Rationalization of Society.* Boston: Beacon Press
- Habermas, Jürgen 1987: *A kommunikatív cselekvés elmélete.* Budapest: A Filozófiai Figyelő és a Szociológiai Figyelő különkiadványa. ELTE
- Habermas, Jürgen 1995: *The Theory of Communicative Action. Volume 2. Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason.* (1987) Cambridge: Polity Press
- Harker, Richard – Cheleen Mahar – Chris. Wilkes 1990 (ed.): *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu. The Practice of Theory.* London: MacMillan
- Herber Attila – Martos Ida – Moss László – Tisza László 1997: *Történelem 3. 1000-től 1500-ig.* Budapest: Reáltanoda Alapítvány
- Hobbes, Thomas 1999: *Leviatán. Vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma.* Első kötet. Budapest: Kossuth Kiadó
- Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.) 1994: *Általános jogtörténet.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Kajtár István 1994: *A Német-római Birodalom állam- és jogfejlődése.* In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Általános jogtörténet.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 121-140.
- Kieser, Alfred (szerk.) 1995A: *Szervezetelméletek.* Budapest: AULA Kiadó
- Kieser, Alfred 1995B: *Max Weber bürokráciaelmélete.* In: *Szervezetelméletek.* Budapest: AULA Kiadó, 47-80.
- Kiss István 1982: *A rendszer szó mai eredetéről és használatáról.* In: Farkas János és mások: *A rendszerszemlélet mint társadalmi igény.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 145-165)
- Kulcsár Kálmán 1989: *A modernizáció és a jog.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Luhmann, Niklas 1990: *Essays on Self-Reference.* New York: Columbia University Press
- Luhmann, Niklas 1995: *Social Systems.* Stanford: Stanford University Press
- Luhmann, Niklas 2006: *Bevezetés a rendszerelméletben.* Budapest: Gondolat Kiadó
- Mahar, Cheleen 1990: *Pierre Bourdieu: The Intellectual Project.* In: Richard Harker – Cheleen Mahar – Chris Wilkes (ed.): *An Introduction to the Work of Pierre Bourdieu. The Practice of Theory.* London: MacMillan, 26-57.
- Marx, Karl – Friedrich Engels 1976: *A német ideológia.* Budapest: MEM 3. kötet
- Nagel, E. 2005: *Összeg – egész – szerves egész.* In: Bertalan László – Szántó Zoltán (szerk.): *A társadalomtudományi fogalmak logikája. Klasszikus tudományfilozófiai írások.* Budapest: Helikon Kiadó, 170-196.
- Némedi Dénes (szerk.) 1988: *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás).* Budapest: Szociológiai füzetek (45.)
- Némedi Dénes 1996: *Durkheim: Tudás és társadalom.* Budapest: Áron Kiadó
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils (ed.) 1962A: *Toward a General Theory of Action.* (1951) New York: Harper and Row Publishers
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1962B: *Values, Motives, and Systems of Action.* In: (ed.): *Toward a General Theory of Action.* (1951) New York: Harper and Row Publishers, 45-275.

- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1985: A cselekvés szervezetének és orientációjának kategóriái. In: Rényi Ágnes (szerk.) Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38), 39-77.
- Parsons, Talcott – Edward A. Shils 1988: A társadalmi rendszer. In: Némedi Dénes (szerk.): Talcott Parsons a társadalmi rendszerről (Válogatás). Budapest: Szociológiai füzetek (45), 5-37.
- Parsons, Talcott – Neil J. Smelser 1956: *Economy and Society*. New York: Free Press
- Parsons, Talcott 1949: *The Structure of Social Action*. (1937) New York: Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, Talcott 1951: *The Social System*. New York: Free Press
- Parsons, Talcott 1966: *Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives*. New York: Free Press
- Parsons, Talcott 1967: *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press; London: Collier-MacMillan Limited
- Parsons, Talcott 1971: *The System of Modern Societies*. Englewood Cliffs: Prentice Hall
- Parsons, Talcott 1985: Újra a mintaváltozókról: válasz Robert Dubinnak. In: Rényi Ágnes (szerk.) Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.), 78-104.
- Parsons, Talcott 2000: A modern társadalmak rendszere. In: Felkai Gábor – Némedi Dénes – Somlai Péter (szerk.): *Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 40-61.
- Pokol Béla 1997: *Szociológiaelmélet*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda
- Rényi Ágnes (szerk.) 1985: Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból. Budapest: Szociológiai füzetek (38.)
- Révész T. Mihály 1994A: A középkor ítélkező közhatalmi tevékenysége. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 85-105.
- Révész T. Mihály 1994B: A modern jogrendszer kialakulása, jogcsoportok. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 191-203.
- Ritzer, George 1997: *Postmodern Social Theory*. New York, etc.: The McGraw-Hill Companies
- Somlai Péter 1986: *Konfliktus és megértés. A családi kapcsolatrendszer elmélete*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Somlai Péter 1997: *Szocializáció. A kulturális átörökítés és a társadalmi beilleszkedés folyamata*. Budapest: Corvina
- Tönnies, Ferdinand. 1983: *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó
- Weber, Max 1982: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Weber, Max 1987: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. 1. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Wrong, Dennis 1994: *The Problem of Order. What Unites and Divides Society*. New York: Free Press
- Zlinszky János 1994: A feudális állam és jog történetéhez. In: Horváth Pál – Révész T. Mihály (szerk.): *Általános jogtörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 51-84.

Farkas Zoltán

AZ EMBERI ÉLET SZFÉRÁI ÉS AZ INTÉZMÉNYES CSOPORTOK

Előadásvázlat 6.

1. A cselekvések rendszere és az életszférák

1.1. A cselekvések egyéni funkcionális rendszere

A) A funkcionális és az egyéni cselekvési rendszer

a) A funkcionális rendszer fogalmáról

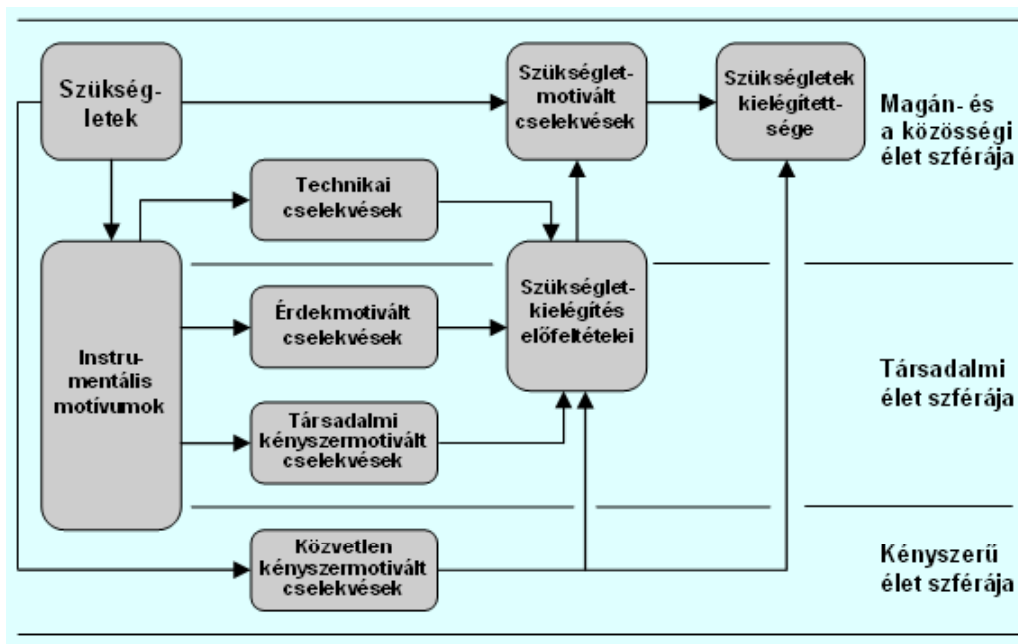
- A *funkcionális rendszer* alkotórészeinek olyan összessége vagy egésze, amely viszonylag elhatárolódik környezetétől, és amelyben az egyes alkotórészek sajátos funkciókat látnak el, illetve valósítanak meg más alkotórészek számára, az egész mint rendszer egységes működésében.

b) Az egyéni cselekvési rendszer fogalma

- Az *egyéni cselekvési rendszer* mint funkcionális rendszer a szükségletek kielégítését szolgáló tipikus cselekvések olyan összessége vagy egésze, amelyen belül a tipikus cselekvések, illetve tevékenységek sajátos funkciókat valósítanak meg az adott egyén szükségleteinek a kielégítésében.
- Az egyes egyének szempontjából az emberi együttélésben többé vagy kevésbé teljesülniük kell a következő *funkcionális követelményeknek*: (1) az egyéni közvetlen szükségletkielégítés, (2) a társas közvetlen szükségletkielégítés, (3) a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése, (4) a mások általi testi sértés kiküszöbölése.

B) A tipikus cselekvések funkciói

- A szükségletmotivált cselekvések, ezeken belül a természetes szükségletmotivált és az értékmotivált cselekvések állnak a cselekvések egyéni funkcionális rendszerének a középpontjában, amelyek a szükségletek közvetlen kielégítésére irányulnak.
- A szükségletmotivált cselekvésekhez kapcsolódó technikai cselekvések megteremtik és/vagy fenntartják a szükségletmotivált cselekvések, illetve a szükségletkielégítés technikai előfeltételeit.

6.1 ábra: A cselekvések funkcionális rendszere és az életszférák

- A társadalmi cselekvések, ezeken belül az érdekmotivált cselekvések és a társadalmi kényszersmotivált cselekvések megteremtik és megőrzik a szükségletmotivált cselekvések, illetve a szükségletkielégítés társadalmi előfeltételeit, végső soron a társadalmi javakat.
- A közvetlen kényszersmotivált cselekvések minimalizálják más egyének kényszerítő cselekvéseinek a közvetlen szükségletkielégítésre és az egyén testi állapotára, valamint a szükségletkielégítés előfeltételeire gyakorolt negatív hatását.

1.2. Az emberi élet fő szférái

A) Az életszféra fogalma, a fő életszférák meghatározása

a) Az emberi élet sajátos szférája

- Az *emberi élet adott szférája* az együtt élő egyének környezetének azokat a vonásait foglalja magában, amelyeknek rendszerint egy adott általános motívum választása felel meg, és amelyek e motívummal összefüggésben meghatározott cselekvési szituációk formájában értelmezhetők, valamint amelyek ezáltal meghatározott tipikus cselekvésekben és kölcsönhatásokban jelennek meg.

b) A fő életszférák meghatározása

- A *magánélet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a természetes szükségletmotivált cselekvések és a hozzájuk kapcsolódó technikai cselekvések a tipikusak, és az egyének közötti kölcsönhatások elvileg esetlegesek.
- A *közösségi élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a szükségletmotivált cselekvésekben belül az értékmotivált cselekvések, és az ilyen cselekvésekből felépült közösségi kölcsönhatások a tipikusak.

- A *társadalmi élet szférájának* nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a társadalmi cselekvések, valamint az ilyen cselekvésekből felépült társadalmi kölcsönhatások a tipikusak. A társadalmi élet szférájában az érdekmotivált cselekvések az elsődlegesek, és a társadalmi kénysERMotivált cselekvések csak másodlagosak lehetnek.
- A *kényszerű élet szférájának*, vagy a testi erőszak szférájának nevezzük az emberi életnek azt a szféráját, amelyben a közvetlen kénysERMotivált cselekvések, valamint a testi kényszerítést alkalmazó cselekvésekből és a közvetlen kénysERMotivált cselekvésekből álló kölcsönhatások a tipikusak.

c) A közösségi és a társadalmi élet szférájának jellemzői

Életszféra	Tipikus irányultság, funkció, cselekvés és kölcsönhatás		
	Irányultság a szükséglet-kielégítésben	Szabályokhoz való alkalmazkodás, intézmények funkciói	Cselekvés és kölcsönhatás
Közösségi élet szférája	Közvetlen szükségletkielégítés	Beleélő alkalmazkodás, normatív funkció érvényesülése	Értékmotivált közösségi cselekvés és -kölcsönhatás
Társadalmi élet szférája	Szükségletkielégítés előfeltételeinek megteremtése	Racionális alkalmazkodás, tényleges funkció érvényesülése	Érdekmotivált és társadalmi kénysERMotivált társadalmi cselekvés és -kölcsönhatás

6.1. táblázat: A közösségi élet és a társadalmi élet szférájának legfőbb jellemzői

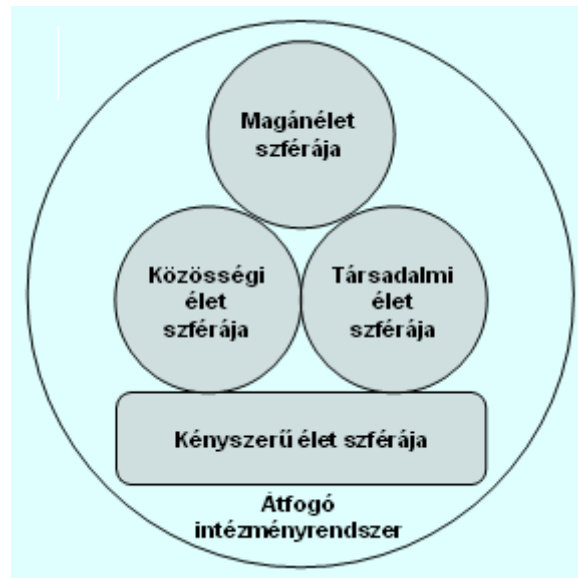
- A cselekvő egyének irányultságán belül a szükségletkielégítés módja vonatkozásában a közösségi élet szférájának a közvetlen szükségletkielégítés, a társadalmi élet szférájának viszont a szükségletkielégítés előfeltételeinek a megteremtése felel meg.
- A közösségi élet szférájában a közösségi cselekvések motívumainak és az intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkcióinak az érvényesülése felel meg.
- A társadalmi élet szférájában a társadalmi cselekvések motívumainak és az intézmények természetének az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkcióinak az érvényesülése felel meg.

B) A differenciálódáselmélet, a fő életszférák elkülönülése

a) A funkionalista differenciálódáselmületről

- A differenciálódáselmélet szerint a társadalmak történelmi távlatú alakulásában a társadalmi változás jelentős vonása a differenciálódás, amelynek fő iránya az, hogy a sokfunkciós rendszereket, alrendszereket vagy életszférákat specializáltabb egységek váltják fel.

b) A fő életszférák elkülönülése

6.2. ábra: Az emberi élet fő szférái

- A fő életszférák elkülönülésének alapvető előfeltétele a testi kényszerítés, illetve egyáltalán a testi erőszak, és a közvetlen kényszerszervált cselekvések kizorítása az emberi élet más területeiről, és az emberi élet viszonylag önálló szférájába való elkülönítése. Ez viszont megköveteli a testi erőszak eszközével való rendelkezés központosítását, és a testi erőszak alkalmazásának intézményes szabályozását.
- Az emberi élet fő szféráinak az elkülönülését az emberi együttélés történelmi alakulása során az emberi élet és az életkörülmények egyre összetettebbé válása igényli. Az összetett emberi élet rendezettsége megköveteli a sajátos funkciókat ellátó életszférák, és egyes életszférákban belül a sajátos funkciókat ellátó intézményrendszerek kialakulását.

2. Az intézményes csoportok megközelítése

2.1. Az intézményes csoport fogalma és típusai

A) Az együttélés formái és az intézményes csoportok

a) A közösség és a társadalom értelmezései

- A közösség és a társadalom lényegi különbözőségét a mai szociológiai elméletek nem veszik elvi jelentőségének megfelelően figyelembe. Ez főleg arra vezethető vissza, hogy a közösség és a társadalom megkülönböztetése leíró jellegű maradt, s e két együttélési forma lényegi különbségét nem sikerült eléggé tisztázni.

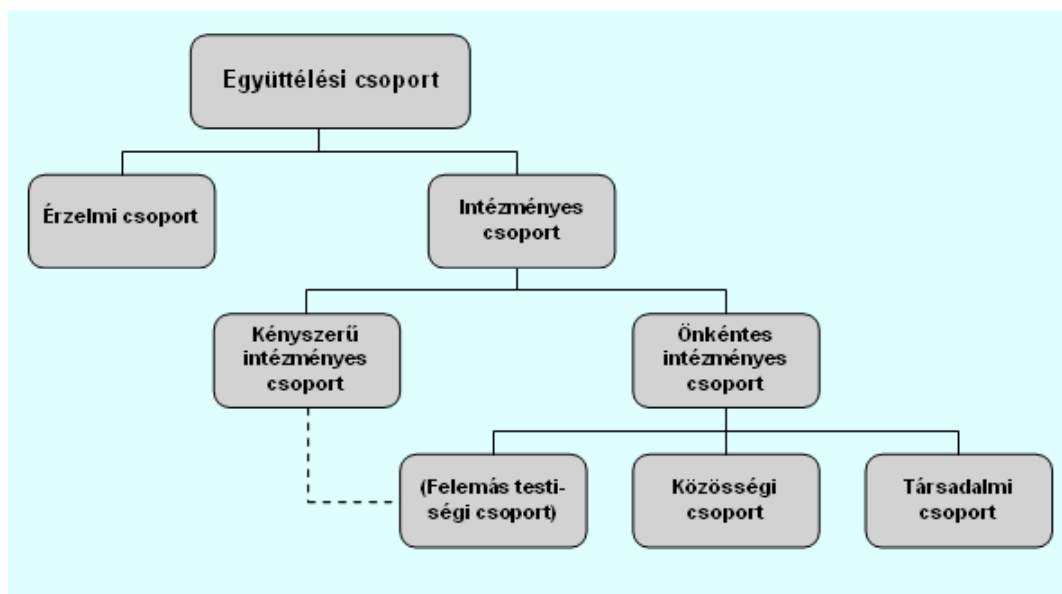
b) *Az intézményes csoport fogalma*

- Az emberek különböző együttélési csoportjai annyiban alakulnak ki, és annyiban maradnak fenn, amennyiben az együttélés keretében az adott egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka várhatóan pozitívabb, illetve kevésbé negatív, mint az adott együttélésen kívül, illetve az együttélésből való kilépést, vagy a kilépésre irányuló törekvést követően a cselekvések és kölcsönhatások átfogó hozadéka.
- *Önkéntes együttélési csoportnak* az olyan együttélési csoportot nevezzük, amelyben az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka pozitív, más alternatív együttélési formákhoz képest is pozitívabb, és az együttélésből való kilépés nem jár negatív szankciókkal.
- *Kényszerű együttélési csoportnak* az olyan együttélési csoportot nevezzük, amelyben az egyének cselekvéseinek és kölcsönhatásainak az átfogó hozadéka az egyik fél számára pozitív, a másik fél számára negatív. Ez az együttélési forma úgy hozható létre és úgy tartható fenn, ha az együttélés haszonélvezője kényszeríti a másik felet az együttélésre.

Kölcsönhatások hozadéka az egyik fél számára	Kölcsönhatások hozadéka a másik fél számára	
	Pozitív	Negatív
Pozitív	<i>Önkéntes együttélési csoport</i>	<i>Kényszerű együttélési csoport</i>
Negatív		<i>(Külsőlegesen kényszerű együttélés)</i>

6.2. táblázat: *Az együttélés elemi formái*

- *Az együttélési csoport integrációja* az adott csoporton belüli emberi viszonyok olyan vonatkozása, amelynek a cselekvéseket és kölcsönhatásokat meghatározó hatása az adott együttélési csoportban való maradásra, és – legalább az egyik fél szempontjából – pozitív kölcsönhatásokra készteti vagy kényszeríti az egyének adott körét.
- *Az intézményes csoport* rendszerbe szerveződött intézmények érvényességi körébe eső, és intézményes viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. Az intézményes csoport lehet *önkéntes intézményes csoport* vagy *kényszerű intézményes csoport*.

6.3. ábra: Az együttélési csoportok fő típusai

B) Az intézményes csoportok fő típusai

a) A tiszta közösség és a kvázi-közösség

- A tiszta közösség vagy tiszta közösségi csoport rendszerbe szerveződött tiszta közösségi intézmények és/vagy közösségi erkölcs érvényességi körébe eső, és tiszta közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. A tiszta közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag általában nem haladhatja meg a közel húsz főt.
- A tiszta közösségen belül a tipikus cselekvések értékmotivált cselekvések, a tipikus kölcsönhatások az értékmotivált cselekvésekből álló közösségi kölcsönhatások, a tipikus alkalmazkodás a beleélő alkalmazkodás, és az intézmények vagy intézményes erkölcs tipikus funkciója a normatív funkció.

Viszonyok elemei mint a szükségletkielégítés összetevői	Intézményrendszer fedezete	
	Belső fedezetű	Külső fedezetű
Lelki szükségletek tárgyai	<i>Tiszta közösség</i>	<i>Kvázi-közösség</i>
Szükségletkielégítés eszközei és/vagy feltételei	<i>Társadalmi egyesülés</i>	<i>Társadalmi társulás</i>

6.3. táblázat: Az önkéntes intézményes csoportok fő típusai

- A *kvázi-közösség* rendszerbe szerveződött kvázi-közösségi intézmények érvényességi körébe eső és kvázi-közösségi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége. A kvázi-közösség létszáma elvileg egyértelműen nem, de gyakorlatilag bizonyos értelemben korlátozott.
- A kvázi-közösség elvileg is ellentmondásos együttélési csoport, ezért az adott csoporton belül problémát jelenthet az értékmotivált cselekvések, a közösségi kölcsönhatások, a szabályokhoz való beleélő alkalmazkodás, és az intézmények normatív funkciójának a megvalósulása.

b) *A társadalom, a társadalmi egyesülés és társulás*

- A *társadalom* vagy *társadalmi csoport* rendszerbe szerveződött társadalmi intézmények érvényességi körébe eső és társadalmi viszonyokkal egymáshoz fűzött egyének összessége.
- A társadalmi csoportban a szabályokhoz való alkalmazkodás a racionális alkalmazkodás, és az intézmények tényleges funkciója érvényesül. A társadalmi csoportban megfigyelhető cselekvések társadalmi cselekvések, mégpedig alapvetően érékmotivált cselekvések, amelyek társadalmi kölcsönhatásokba ágyazódnak.
- A *társadalmi egyesülés* intézményrendszere belső fedezetű, a *társadalmi társulás* külső fedezetű, és ennek megfelelően az általuk létrehozott, és az adott csoportra jellemző társadalmi viszonyok is különböző természetűek.

c) *A felemás testiségi intézményes csoportok*

- A *felemás testiségi intézményes csoport* olyan intézményes csoport, amelyen belüli intézményes viszonyok az egyik tipikus intézményes helyzetben lévő egyének számára közösségi vagy társadalmi viszonyok, a másik tipikus intézményes helyzetben lévő egyének számára testiségi viszonyok.
- Az *ellátási csoport* olyan felemás testiségi csoport, amelyen belüli intézményes viszonyok az ellátó fél intézményes helyzetében lévő egyének számára közösségi vagy társadalmi viszonyok, az ellátott fél intézményes helyzetében lévő egyének számára ellátási viszonyok.
- A *kényszerű intézményes csoport* olyan felemás testiségi csoport, amelyen belüli intézményes viszonyok a kényszerítő fél intézményes helyzetében lévő egyének számára társadalmi (esetleg közösségi) viszonyok, a kényszerített fél intézményes helyzetében lévő egyének számára közvetlen kényszerű viszonyok.

2.2. A heterogén intézményes csoportok

A) A heterogén intézményes csoport fogalma és tipizálása

- A *heterogén intézményes csoport* olyan összetett intézményes csoport, amelyen belül különböző tipikus funkciókat ellátó intézményes csoportok és/vagy különböző életszférák alakultak ki. A heterogén intézményes csoportok típusaiként megkülönböztetjük a heterogén kényszerű csoportot, a heterogén közösséget és a heterogén társadalmat.

B) A heterogén kényszerű csoport és a heterogén közösség

a) A heterogén kényszerű csoport

- A *heterogén kényszerű csoport* integrációját alapvetően biztosító intézmények közvetlen kényszerítő intézmények, és ezen intézmények által meghatározott keretek között az alapvető jelentőségű kényszerű élet szférája mellett csak tökéletlen formában alakulhat ki a társadalmi élet, a közösségi élet és a magánélet szférája.

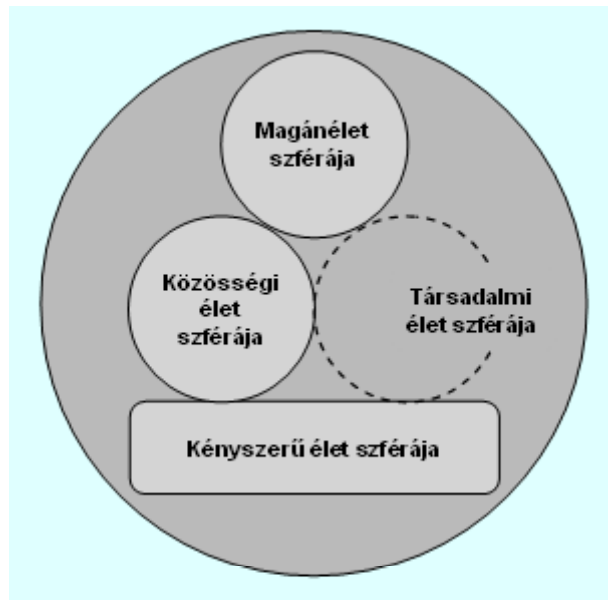
b) A heterogén közösség

- A *heterogén közösség* integrációját alapvetően biztosító intézmények közösségi intézmények, és ezen intézmények által meghatározott keretek között alakul ki és működik az alapvető jelentőségű közösségi élet szférája mellett a társadalmi élet és a magánélet szférája. A heterogén közösség létszáma elvileg korlátozott, és gyakorlatilag valószínűleg nem haladhatja meg a közel hatvan főt.

B) A heterogén társadalom

a) A heterogén társadalom fogalma

- A *heterogén társadalom* integrációját alapvetően biztosító intézmények társadalmi intézmények, és a társadalmi intézmények által meghatározott keretek között alakulnak ki és működnek az egyes életszférák, tehát az alapvető jelentőségű társadalmi élet szférája mellett a kényszerű élet, a közösségi élet és a magánélet szférája.

6.4. ábra: A heterogén társadalom életszférái

- A heterogén társadalomban a társadalmi élet szférájában elvileg tisztán érvényesül a társadalmi intézmények tényleges funkciója, és az intézmények természetének az egyes egyének részéről az intézményes szabályokhoz való racionális alkalmazkodás felel meg, a tipikus cselekvések a társadalmi cselekvések, a tipikus kölcsönhatások a társadalmi kölcsönhatások.

b) A heterogén társadalom kutatása

- A modern társadalom mint heterogén társadalom kutatásában ezen együttélési csoport mindkét jellemző vonására egyaránt tekintettel kell lenni, azaz hogy egyrészt heterogén együttélési csoportról, másrészt társadalmi csoportról van szó.
- Az intézményes szociológia elmélete szándékunk szerint átfogóan a modern heterogén társadalomra, ezen belül különösen a társadalmi élet szférájára és a homogén társadalmi csoportokra, valamint a modern társadalom keretében lévő heterogén csoportokon belül a társadalmi élet szférájára érvényes.

3. A premodern és a modern társadalom

3.1. A premodern feudális társadalom

A) A feudális társadalom emberi viszonyai

a) A feudális társadalom hűbéri viszonyai

b) Az úr és szolga viszony és a földesúri birtok

B) A feudális társadalom átfogó vonásai

a) A rendek a feudális társadalomban

b) A feudális társadalom mint kifejeletlen társadalom

- A feudális társadalom mint társadalom legfőbb hiányosságai: (1) A központi állam hiányában a testi erőszak alkalmazása általában véve a mindennapi élet természetes alkotórésze. (2) Nem létezik egy átfogó és egységes jogi intézményrendszer. (3) Az életszférák nem differenciáltak, a társadalmi tevékenységek szorosan összefonódva léteznek más természetű tevékenységekkel.

3.2. A modern társadalom

A) A modern társadalom kialakulása

B) A modern társadalom sajátosságai

- *A modern társadalom legfontosabb sajátosságai:* (1) Az állam által kizárólagosan alkalmazható testi erőszak, formálisan szabályozott és viszonylag szűk keretek között. (2) Az átfogó formális intézményrendszer a jog, amelynek keretében különböző jogszerű intézmények alakultak ki az együttélés, különösen a társadalmi élet szabályozására. (3) Az emberi élet sajátos szféráinak viszonylagos elkülönülése, a társadalmi élet szférájának viszonylag önálló életszférává válása. (4) A társadalmi élet szféráján belül a mindennapi társadalmi élet és a politikai élet szférájának viszonylagos elkülönülése. (5) Olyan személyiség típus általánossá válása, amely alkalmas általában a racionális alkalmazkodásra, és amelyet a társadalmi élet szférájában a racionális irányultság jellemez.